B Ó K A Y A N T A L

VILÁGKÉP ÉS LÉTÉRTELMEZÉS
JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK KITELJESEDÉSEKOR
(1932 – 1936)

Kandidátusi értekezés

1979

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

"Világunkban nincsen abszolutum,
de megvan az abszolutum lehetősége."

József Attila

T A R T A L O M

Oldal

A/ B E V E Z E T É S 1

I. MÓDSZER ÉS ALAPFOGALMAK 1

II. JÓZSEF ATTILA ÉS VILÁGA 1932-36-BAN 7

B/ A FORRADALOM ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG MARXIZMUSA (1932-1934) 11

I. TÖRTÉNELMI KÜLDETÉS ÉS KÖLTŐI FELADAT 11

1. A költő kettős léte 11

2. A konkrét mint a lét megértésének alapja .. 14

3. A költő mint a szemlélődés alanya és tárgya 16

4. A fennálló: közösség és egyén állapotszerű meghatározottsága 17

5. A mult: a genezis 19

6. A jelen anyaga: a gép 23

7. A jövő: a kettős forradalom 24

a/ A sziv, az anyag forradalma 24

b/ Az értelem, az ember forradalma: Marx és Freud 27

8. A lélek mérnökei 31

9. A költői feladat eszméje - a próféta 37

10. József Attila és a költő mindennapjai 44

II. AZ EMBER ÉS A VALÓSÁG VISZONYA - A VÁROS ÉS KÖZÖSSÉGE 47

1. Elidegenedés és humanizmus 47

2. Egy verstipológia lehetősége 50

3. Az elidegenedett lét elvont képe 54

4. Az elidegenedett ember elvont képe 57

5. A tél és az éj - az emberi világ elidegenedettsége 59

6. A mikrokozmosz elidegenedettsége: az ember valóságos élete 64

7. A vers filozófiai szerkezete 67
8. A költő álláspontja - a fegyelmezettség viszonya 71
9. Az ember kétféle viszonya: a sziv és az értelem 73

III. AZ EMBER ÉS A VILÁG VISZONYA - A FALU MOTIVUMA 77
1. A falu mint reális tér 77
2. A falu mitosza 79
3. A falu valósága 80
4. A társadalmi lét tér-tipusai 82

IV. AZ EMBER ÉS VILÁG VISZONYA - A TÁRGYAK ÉS A TERMÉSZET 85
1. A természet képe 85
2. Totalizálás és analitikus lebontás 90
3. A verskezdések müfajelméleti háttere 91
4. A "mellékdal" funkciója 97

V. A KETTŐS LÉT - VILÁGKÉP ÉS LÉTÉRTELMEZÉS ... 100
1. A létértelmezés keretei 101
a/ Egy modern odüsszeia vége 102
b/ A partikuláris lét kényszere 105
c/ A "semmi" végpontján 108
d/ A Reménytelenül sors-alternatívája.... 110
2. A reménytelen lét időszerkezete 113
3. A reménytelenség etikája 115
4. A létértelmezés és a világkép összefonódottsága 118

C/ A NEMBELI ÖNMEGVALÓSITÁS MARXIZMUSA 129
I. TÁRSADALMI TÖRVÉNY VAGY NEMBELI INDIVIDUUM: AZ ESZMÉLET VITÁJA 129
1. Lét és semmi: A tárgyiasság születése..... 131
2. Az ember születése 132
3. Az én és a társadalom 134

Oldal

4. Az emberi lét lényege 137
5. A társadalom szerkezete 140
6. A társadalmi antagonizmus 141
7. A szükségszerü folyamat elve 143
8. A törvény bizonytalansága 145
9. A válasz első kisérlete 148
10. A válasz iránya 150
11. A válasz: A kiteljesedett individuum eszménye 153
12. A puszta partikularitás - a negativ válasz 156
13. Az Eszmélet "mellékdala" 160
14. A nembeli individuum világa 162

II. AZ EMBERI VILÁG FELÉPITETTSÉGE - A REND 165
1. A determináltság motivuma 165
2. A rend motivuma 171
3. A szabadság és a rend, a rend tipusai 180

III. EGYÉN ÉS KÖZÖSSÉG 186
1. A nembeli közösségek fogalma a harmincas években 186
2. Lényeg és jelenség 189
3. Partikularitás és nembeliség 191
4. A történelem megismerése 193
5. A költői feladat társadalmi meghatározottsága 196
6. A származás mitosza - a nembeli egyén materialista ontológiája 201
7. A közvetitett szint - a történelmi realitásu közösség 205
8. A személyes feladat 206
9. A magyarság problémája 208
10. A Dunánál világkép vázlata 211

D/ ÖSSZEFOGLALÁS 213
I. A TÖRVÉNYELVÜ MARXIZMUS 214
II. AZ INDIVIDUUM-ELVÜ MARXIZMUS 222

IRODALOM

A/ B E V E Z E T É S

I. MÓDSZER ÉS ALAPFOGALMAK

Minden tudományos vizsgálat, tudatosan vagy öntudatlanul, de szükségszerüen választást, döntést foglal magában arra vonatkozóan, hogy a kutató milyen célok érdekében, milyen módszert akar felhasználni. A cél és módszer ilyen "tudományelméleti apriori" sajátossága aztán jelentősen meghatározza a vizsgálat eredményének jellegét, a vizsgált tárgy feltárásának lehetséges szempontjait, a vizsgálat érvényességi körét. Különösen meghatározó ez a tudományelméleti szempontból annyira fejletlen tudomány esetében, mint amilyen az irodalomtörténet, irodalomelmélet (vö. N. Frye, 1957. 3-29.). A magyar irodalomtörténet irányzatainak és egyéniségeinek kavalkádjában Klaniczay Tibor két ágat különit el (Klaniczay, 1964. 32.). Az egyik Gyulaitól indul Riedl-en keresztül Horváth János munkásságában éri el "polgári" csucspontját. Ezt az irányt folytatja, ellentétezve polgári tartalmait, a marxista Révai. Ők "a magyar irodalmat elsősorban nemzeti, történeti funkciójában ragadják meg, főként a költészetet, ezt a 'legnemzetibb', s az érzelmekre leginkább ható müfajt állitják előtérbe, hangsulyozottan erkölcsi, nevelői, irodalompolitikai célokat tartanak szem előtt". (Klaniczay, 1964. 32.) Hozzátenném még, hogy ez az irány, többé vagy kevésbé, mindig a pozitivista

fogantatásu szemlélet legtöbbször áttételesen érvényesülő hatása alatt áll. Az irodalom történeti jellege közvetlenül kapcsolódik biográfiai, társadalmi folyamatokhoz, ezek tárgyias jellegét ugyanakkor élesen elkülönitik az irodalmi folyamat esztétikai sajátosságától. Az irodalom poetizált tartalmak immanens és mégis közvetlen külső vonatkozásu rendszerévé válik. A müvészi igy elsősorban mint nyelvi-poétikai jelenség kap értékelést, a mimetikus funkció ettől elválik, a mü "másik" oldalává lesz.

A magyar irodalomtörténet másik iránya a közvetlen történelmi események mögöttes, lényegi és egyben elvont tartalmát, az emberi nembeli lényeg fejlődését próbálja a müvek alapján leirni. Az irodalmi folyamat nem a közvetlen történelmi vagy egyéni biográfiai változás-fejlődés függvénye, az eseményekkel nem ok-okozati, hanem ko-egzisztenciális viszonyban van, a müvészi, történelmi stb. párhuzamos egymással. Ez nem jelenti a történelmi folyamat miszticizálását pusztán a pozitivisztikus tendenciák lefejtését. Ez a tendencia csirájában a hegeliánus Erdélyitől indul Péterfyn keresztül a fiatal Lukácsig, illetve a marxista Lukácsig tart. Elméleti-esztétikai rendszerezés igényével lép fel, világirodalmi szempontokat alkalmaz. Történetisége elvontabb, általánosabb, az emberi szemszögéből értékel, igy a nemzeti jelleg csak rész, bár fontos rész lesz értékelésében. Sok ponton érintkezik a társadalom-filozófiával és a filozófiával általában, esztétikai felfogása erősen intellektuális jellegü. Jellemző rá a deduktiv módszer. Klaniczay kimutatja, hogy mindkét irány erősen normativ. Hozzá kell

tenni, hogy a második, filozófikus tendencia normativitása jóval átfogóbb, lényegszerübb alapokon nyugszik, nem elég szik meg az irodalmi hagyományt, nagy elődök példáját immanensen normává alakitó tendenciával.

A jelzett kettősség mögött valójában az ujkori müvészet-elméleti gondolkodás két lehetősége áll: a filozófiai esztétikák általánost egyesre lebontó deduktiv, illetve az egyes müvektől az általános felé elinduló irodalomkritika induktiv módszere mutatható meg.(Fehér-Heller, 1978. 884-885.)

Dolgozatom módszerében, elemzési eljárásaiban a második, utolsó képviselőjeként a marxista Lukács nevével fémjelzett tendenciát szándékozik követni. Ez természetesen számos problémát vet fel, hiszen mint Németh G. Béla irja, "Lukács hazai hatása, müértelmezésre lebontva, emigrációba kényszerülte következtében sajnos meglehetősen sekélyes és töredékes maradt". (Németh, 1975. 49.) Bővebben fejti ki ezt Szabolcsi Miklós a magyar irodalomtudomány helyzetét elemző cikkében. (Szabolcsi, 1973. 147-175.) A magyar irodalomtörténetről kimutatja, hogy erősen érvényesült a pozitivizmus, illetve a szellemtörténet esszéisztikus hatása, viszont észrevétlenül mulnak el felette a későbbi kor különböző irodalomszemléletei, a fenomenológia, new criticism stb. A nyelvi-poétikai elemzés és az esszéisztikus "müélmány" mellett elsikkad a lukácsi filozofikus irány. Századunk első felében mindössze néhány irodalomtörténész követi. Nem lényegtelen számunkra, hogy József Attila, elméleti irásaiban, ennek "a ritka magyar filozófiai irodalomszemléletnek volt egyik uttörője, s akinek müvei ezért is nyernek nálunk ma olyan aktualitást, ezért is

van reneszánszuk" (Szabolcsi, 1973. 149.). A filozofikus irodalomszemléletet elsősorban Lukács György irodalomtörténeti irásai képviselik. Az ilyen tipusu vizsgálat szükségszerüen jut el a müalkotásban megjelenő valóság egységes, rendszerszerü képéhez, a <u>világképhez</u>. Alapvető kérdése az, hogy"mit mond nekünk a mü a világról?" "A müvész tudatos meggyőződésből, intellektuális elemekből és élményekből, tapasztalatokból komplex világképet épit ki magának, e komplex világképben jelentkeznek áttetten a társadalmi változások" (Szabolcsi, 1973. 161.). A világkép vizsgálata éppen filozofikus, elvontabban történeti jellege miatt csak az emberi-társadalmi fejlődésbe kapcsolva lehetséges. Szabolcsi Miklós gondolatmenetét követve le kell szögezni, hogy a jó "müben sohasem tételes filozófiai vagy politikai gondolatok jelennek meg" (Szabolcsi, 1973.162.), de mindig van valamilyen, a mindennapoknál mélyebb valóságösszefüggés, egy "érzékileg megragadható filozófia". Dolgozatom egészének alapelve lehetne az, hogy "a müvészetnek nincs filozófiája, csak a müvészetben van a filozófia" (Szabolcsi, 1968. 70.). Ezt a müvészetben jelentkező filozófiát szeretném feltárni egy költő adott költői szakaszában. A világkép ilyen jellegü vizsgálata tehát nem a közvetlenül értelmezhető filozófikus-politikai tartalmakra irányul (mint amilyen "a munkabér a munkaerő ára" költői kontextusba helyzett tudományos kijelentés József Attilánál), hanem az emberi-társadalmi valóság müvészi eszközökkel felmutatott általános képét hivatott <u>interpretálni</u>, a lukácsi esztétika gondolatai alapján.

A filozófikus irodalomtörténet feltétlenül szükséges, bár nyilvánvaló, hogy sajátos vonásai és lehetőségei miatt nem az egyetlen megközelitési mód. Előnye, hogy tudományelméleti szempontból számos követelménynek jobban eleget tesz, mint akár a pozitivisztikus, akár az esszéizáló megközelités. Normativitásának alapja a történelmi materializmus módszerével feltárt emberi fejlődési folyamat, ehhez való viszonya, interpretációja interszubjektiven tesztelhető, hátteréül explicite megfogalmazott esztétikai és filozófiai kategóriák, és nem valami szubjektiv "irodalmi érzék" szolgál. A világnézet fogalmának, belső mechanizmusának tisztázásával a szisztematikusság követelménye is érvényesül, az egyes müvek elemzése egy egész jellegü rendszer részeként valósul meg (vö. S. Schmidt, 1973.).

Dolgozatom elméleti alapkategóriája, központi elemző eszköze a világkép fogalma lesz. Irodalomtörténeti és interpretációelméleti szempontból másutt már részletesen foglalkoztam meghatározásával (Bókay, 1978.), igy most csak néhány kiegészitő megjegyzésre szoritkoznék. Egészen általánosan ugy határozhatnánk meg, hogy a világkép a lukácsi világszerüség kategória irodalomelméleti szintü ujrafogalmazása. Ebben az értelemben a mü szerveződésének alapelve, sőt minden interpretációs eljárás kiinduló pontja. A világszerüt maga Lukács fogalmazza meg a befogadás szemszögéből is: " az amit a müalkotások világszerüségének neveztünk, egyrészt a valóság visszatükrözésének valami létező jellegét kölcsönzi, másrészt viszont az igy összeállt mimézis létezése sohasem lehet egyszerü magán-

való, amelyhez az ember tetszés szerinti szubjektiv nézőpontból közelithet, ellenkezőleg, a mü specifikus léte magába foglalja saját észlelhetősége és átélhetősége szemszögét, a benne előforduló tárgyakat, vonatkozásokat stb. ebből a szemszögből már objektive kirostálta és megformálta" (Lukács,1969.II.513.). Vagyis a világszerü az ontikus meghatározáson tul a megismerés, a befogadás folyamatát is megformálja, igy egyszerre válik a mü ismeretelméleti és lételméleti középpontjává. A mü különösségéből tudományos uton (interpretációval) vonható el a mü-specifikus általános (a világkép), mely az öntudatszerü azon elemeit rögziti, helyezi viszonyba, amelyek a mü érzéki szövetében megjelennek. Más szempontból a világkép a közlés fogalmivá általánositott alapelemeinek rendszere, Lucien Goldmann megfogalmazása szerint a "szerző által teremtett univerzum szignifikáns strukturája" (Goldmann, 1970.). Goldmann "világlátás" kategóriájával szemben az itt használt világkép ugyanannak a szerkezetnek objektivált, müben rögzitett formája, mig Goldmann szempontjából a társadalmi szubjektivitás hangsulyozódik (Goldmann, 1977.). Az eltérés nem véletlen, a korai és késői Lukács különbségére vezethető vissza. Mig Goldmann nem kis mértékben a Történelem és osztálytudat-ra, addig jelen irás elsősorban Az esztétikum sajátosságá-ra támaszkodik.

A világkép mellett még két hasonló funkcióju terminust alkalmazok: a létértelmezést és a világnézetet. A világképhez hasonlóan a létértelmezés is mindig müalkotásokban jelentkezik és valójában az előbbi integráns része. Különbségük az, hogy a világkép általános emberi jellegével szemben a másik személyes emberi jellegü. A kettő természetesen csak bizonyos versek

esetében különithető el (például a Reménytelenül-nél) legtöbbször a két program összeépül.

A világnézet müvön kivüli, müvészettől független területre vonatkozó fogalom, a mindennapi ember képe a világról, helyéről, feladatairól, lehetőségeiről. A világnézet - a jelentős költő esetében - rendszerint felszinesebb, vagy legalábbis jóval nagyobb változatosságot mutat mint a világkép. Ez utóbbi pozitiv többletét nevezzük Engels nyomán a "realizmus diadalá"-nak. A megkülönböztetések természetesen rugalmasan, mint az értelmezés eszközei kezelendők, éles elkülönitésük nem lenne hasznos.

A költő világképe - a lirai müfaj sajátos töredezettsége következtében - sohasem adható meg egyetlen müvön keresztül. A "teremtődő természet"-ként létrejött költői mü mindig a teljes világkép egy önálló, lényeges, szubjektiven átélt aspektusát adja. A regényhez és a drámához hasonló totalitás ezen aspektusok sorából kerekedik ki. Dolgozatomban kisérletet teszek arra, hogy elkülönitsem József Attila 1932-1936 közötti költészetének meghatározó aspektusait. A mennyiségi korlátok miatt természetesen csak a legfontosabbakra kerülhet sor, sőt azok közül is hiányzik majd néhány (pl. az emberi kapcsolat problémája). A kibontás technikája az, hogy egy-egy aspektust egy-egy mü elemzéséhez kötve próbálok megközeliteni.

II. JÓZSEF ATTILA ÉS VILÁGA 1932-36-BAN

A költői oeuvre periodizálásában a szakirodalom szokásos felosztását követem. Révai már 1958-ban három periódusra osztja fel József Attila költészetét. Ezek közül a "harmadik szakasz a kommunista párttal való szakitásától haláláig terjed"

(Révai,1974.22.). Ide sorolja a Medvetánc és a Nagyon fáj cimü köteteket. Ma már tudjuk, hogy 1932 végével még nem szakad meg költőnk kapcsolata a kommunista párttal (Szabolcsi,1973.53-77), bár problémái, összeütközései egyre szaporodnak. Az 1933-as év sőt talán a 34-es egy része is inkább vizválasztó, mint az 1932. A Medvetánc utolsó egységébe gyüjtött versek tovább viszik, kiteljesitik a Külvárosi éj világát és csak az időszak végén, valamikor 1934 nyarán fedezhető fel lényeges változás. Hátteréül személyes és társadalmi-történelmi események egyaránt megadhatók.

A német fasizmus uralomra jutása, Gömbös hazai demagógiája ugyanugy motivuma a változásoknak, mint a szerencsétlenül megromlott viszony a párttal, a magyar kommunisták meglehetősen szüklátókörüen dogmatikus viszonyulása a költőhöz. Pozitiv változás az, hogy költőnk jelentősen elmélyiti filozófiai tudását, olyan szerzőket is megismer, akik később jelentősen alakitják gondolatait (pl. Heidegger), és ekkor olvassa el a Gazdasági-filozófiai kéziratok-at, mely döntő hatással van szellemi fejlődésére. Ebben az időszakban lép be életébe és gondolataiba egyaránt a freudizmus, a pszichoanalizis is. 1934-ben lazul meg majd ér véget kapcsolata Szántó Judittal. Az időszak végére uj munkát és uj társaságot talál: a Szép Szó szerkesztője lesz.

A közismert tényezők felsorolása helyett egyetlen véleményem szerint központi jelentőségü problémával szeretném megvilágitani azt a sorskonfliktust, mely József Attila esetét sajátossá teszi. Bálint György 1932-ben irja, hogy "husz és harmind év között van az a bizonyos legujabb generáció, amely

igen rossz időben született és még rosszabb időben fiatal" (Bálint, 1966,I.158.).József Attila számára a "rossz idő" a megértés, a megértetés lehetőségében jelentkezett másként, gonoszabbul mint bármely nagy költőnk esetében.

A korra, az olvasóra és a költőre egyaránt jellemző az, hogy a költői üzenet mikor, milyen formában válik világossá azok számára, akiknek iródott. József Attila ilyen szempontból nem tartozik a szerencsés költők közé. Sőt a Petőfi-Ady-József Attila triászból talán éppen vele bánt legmostohábban a sors. Sándor Pál 1941-ben jelentetett meg egy meglehetősen dogmatikus, de rendkivül szimptomatikus tanulmányt "Az igazi József Attilá"-t. A költő világképét - a költői üzenet magját - ő a tanulmányokból próbálja megfejteni, hiszen szerinte "világosabbak ezek a prózai elméleti irásai, mint versei" (Sándor, 1970.376.). Lehet, hogy "világosabbak", de biztos nem mélyebbek. A versek mindig átfogóbb, lényegibb szeletét mutatják meg az emberi valóságnak, szubjektivitásuk ellenére közel sem állnak annyira politikai aktualitások hatása alatt, mint az elméleti irások. Nyilván: a kortárs nemigen értette a költőt. József Attila helyzete ilyen szempontból sokkal reménytelenebb volt mint Petőfié és Adyé. A változás, a forradalom poétája egy olyan korban, amely forradalom nélkül, sőt annak ellentétével ért véget. Petőfi és Ady költészete, személye és példája 1848-cal illetve 1918-cal megvilágosodott, értelmet nyert, napi politikai-emberi aktualitássá vált. Ők egy olyan progresszióban tevékenykedtek, amely előre haladt, eredményt hozott, teljessé vált. József Attila indulása hasonló, a progresszió eredményt igér, de éppen költői

kiteljesedése időszakában megtörik, majd lassan minden haladás lehetőségének tartós lezárulása történik. Költőnk azonban végig a progressziót képviseli. Nemcsak közönségével, hanem önmagával is heroikus küzdelmet viv a forradalmi haladás nehezen képviselhető eszméiért és gyakorlatáért - közben szavai, tettei, eszméi és példája egyre kevésbé egyértelmü a kortárs és a közvetlen utókor szemében. Sőt - és erre még néhány gondolat erejéig ki fogunk térni - egyértelmüségüket egészen az ötvenes évek végéig nem nyerik vissza, a bennük tükröződő szemlélet csak a hatvanas évektől kezd szélesebb körben életprogrammá válni.

József Attila életének ebben a dolgozatban vizsgált szakasza egy meghatározott történelmi korra kárhoztatott kommunista müvész-gondolkodó paradigmatikus utja. Azé az emberé, aki eszméi igazáért mindenkivel, ellenségeivel, barátaival és végül önnagával is harcba szállt egy győzelem lehetősége nélküli korban.

B/ A FORRADALOM ÉS SZÜKSÉGSZERÜSÉG MARXIZMUSA

(1932-1934)

I. TÖRTÉNELMI KÜLDETÉS ÉS KÖLTŐI FELADAT

1. A költő kettős léte

Sokféle módja lehet annak, hogy egy költő miként értelmezi számunkra a világot, az emberi valóságot. Bár kimeritő képet egyetlen müvében sohasem ad, mégis szélesebb vagy speciálisabb szemszögből ragad meg valamilyen számunkra fontos tényt. Kisebb vagy nagyobb, de egyaránt elengedhetetlenül fontos, értékes részét adja annak a képzeletbeli spirálnak, mely az önmagunkra vonatkozó tudást, emberi létünk emlékezetét alkotja.

József Attila költészetében - egészen durva, egyértelmüen csak néhány versére vonatkozó tipológia segitségével - három ilyen "szemszög" különithető el. Az egyik a társadalmi lét aspektusa, amikor minden történelmi szempontból, az emberi nem megvalósult, illetve jövőben lehetséges fejlődése szemszögéből értelmezett. A másik - bizonyos értelemben az előzővel ellentétes, valójában éppen ellentétében kiegészitő - módszer az, amikor az emberi lét értelme vagy értelmetlensége a korban adott egyéni lehetőségek szempontjából formálódik meg. Találóan mondja erről a tipusról Bálint György (1966.42.), hogy ilyenkor "személyes ügy"-ről van szó, mindenki számára fontos egyéni problémáról, szemben a "magánügy"-gyel, a jelentéktelen egyediséggel. Végül, harmadik változatként, megjelenik a fenti két aspektus együtt is, mintegy vitázva egymással, más-más perspektivát nyujtva anélkül, hogy összeolvasztásuk sikerülne. Ennek a tipusnak legnagyobb verse az Eszmélet, a másodikba talán a

Reménytelenül, az elsőbe pedig A város peremén tartozik. Ez a hol világosan, hol elmosódottan jelentkező aspektus-különbség persze nem József Attila egyéni ötlete. Annak a társadalmi formációnak következménye, amely a XVIII. századtól lehetetlenné tette az ember társadalmi és egyéni életének integrált tudatositását. Ez az, amit Marx - egy korai irásában - a burzsoá-citoyen terminusaival jelzett. A kapitalizmus konkrét embere mint valóságos "profán lény" lesz ténylegesen létező egyén. Mint a közösség képviselője, azaz "ahol emberi nembeli lénynek számit, ott imaginárius tagja egy képzeletbeli szuverenitásnak, meg van fosztva valóságos egyéni életétől és telitve van nemvalóságos általánossággal" (MEM,I.356-357.). Mindez most azért jelentős számunkra, mert ebben a korszakban (1932-35 között) a kettős lét József Attila müveinek, sőt életének központi problémájaként jelentkezik. Heroikus és sajnos végül tragikus küzdelmet viv azért, hogy ne csak "szofisztikusan" (Marx, i.h.) legyen egy választott közösség tagja, a történelem alakitója, hanem hogy életét valóban integrálni tudja az értelmes életet nyujtó társadalmi tevékenységbe. Érdemes ujra Bálint Györgyöt idézni, aki 1937-ben a Nagyon fáj kötet kapcsán éppen A város peremén utolsó szakaszát idézve irja: "Vajon csakugyan megszerkeszti-e? - kérdem töprengve, mialatt József Attila uj kötetét olvasom. Vajon nem erejét és mesterségét meghaladó feladatot vállal-e a költő; vajon nem volna-e jobb, ha kevesebbet igérne? Csakugyan 'tudatos jövőbe' láthat-e a költő, és eljuthat odáig önmagában, ameddig a nép egyszer majd eljut a társadalomban?" (Bálint, 1966.39.). Néhány mondattal később pedig Petőfi példáján mutatja be a költő és a történelmi közösség,

történelmi feladat kora által meghatározott sajátosságait. Valóban, Bálint György nyomán kijelenthetjük, hogy ami Petőfinek 1848. márc. 15-én grandiózusan és harmonikusan adott vállalás volt, az József Attilának sok szenvedéssel, kinnal járó folyamatos és személyes létében végül tragikusan sikertelen küzdelemként adatott meg.

Szembetünő, hogy a "kettős lét" még a kötetek szerkesztését is meghatározza. A Medvetánc utolsó fejezete (Versek 1933-34-ből) ezen az elven alapulva csoportositja a verseket, egymás után közölve a társadalmi lét aspektusából iródott müveket. Ugyanez jellemző a Nagyon fáj-ra is, ahol versünk, A város peremén, először jelent meg kötetben, a Levegőt!, A Dunánál és az Egy spanyol földmives sirverse társaságában. (Először a Korunk közölte 1933. jul-aug. számában, majd a Népszava következett, végül a KMP kitünő irodalmi és elméleti folyóirata, mintegy programadó versként, közölte le 1936-ban. A Medvetánc-ból kimaradt. Cime a Nagyon fáj előtt Óda volt.)

A város peremén vagy Fejtő Ferenc pontos jelzőjével: a "történelmi materialista Óda" az egyik legnagyszerübb kisérlet a citoyen lét valóságos realizálására, egy olyan pillanat tanuja, amelyben sikerült integrálni a személyest és a történelmit. Különös benne, hogy kiinduló pontja éppen az a gondolat, hogy a valóságos ember, azaz az egyes ember a maga konkrét létében mindig foglya a fennálló szituációnak. A vers voltaképpen arról szól, hogy milyen személyes és történelmi aktivitáson, folyamatos (teoretikus és gyakorlati) harcon keresztül lehetséges az integrálódás.

2. A konkrét mint a lét megértésének alapja

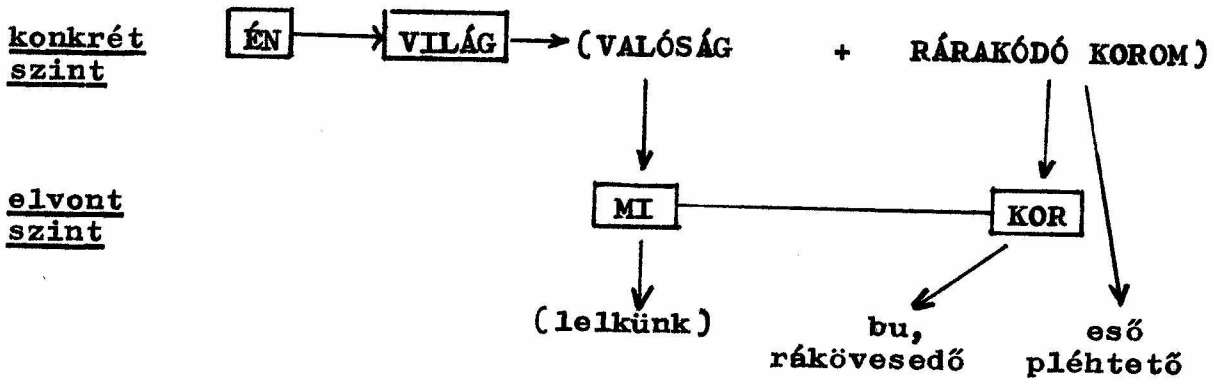
A város peremén, ahol élek,
beomló alkonyokon
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint a g u a n ó
keményen, vastagon

Lelkünkre így ül ez a kor,
És mint nehéz esők
vastag rongyai mosogatják
a csorba pléhtetőt -
hiába törli a bú szivünkről
a rákövesedőt.

A lirai gondolat alapja és kiinduló pontja kettős, konkrét meghatározottság, negativ és pozitiv változatban. Az adott világ ilyen tárgyias megalapozó szerepe rejti a költői lét előbbiekben vázolt kettősségét is. Pozitivan a meghatározottság azt jelenti, hogy a történelmi folyamat mindig a valóságos emberek konkrét, egyedi itt-létéből, mondhatnánk, hogy a "város peremén" lévő Korong utcából bomlik ki, bontható ki. Negativan viszont a szemlélődés kezdeti szakaszában a fennálló történelmi helyzet, a "kor" nem más mint a társadalmi fejlődésfolyamat szükségszerüen fetisizált, állapotszerü képe.

A két szakasz egységes, egyetlen logikai vázra épitett képsora jól szemlélteti a kettős gondolatot. Az inditás József Attila több versében is megtalálható módszerrel történik: rögzitődik az ábrázolandó. Megkapjuk a pontos helyet ("város peremén") a cselekvő-szemlélődő alanyt ("én"), a cselekvés idejét ("alkony") és a szemlélődés tárgyát, a környező valóságot, az itt-és-most helyzetét. Ez az ábrázolt világ első szintje, konkrét-egyedi jellegü teremtő viszonya az "én-környező világ". Az utóbbi nem egynemü, mert szószerinti pontosabban "képszerinti" konkrétságában kettős: valami, plusz az erre rárakódó. A kép kifejtése "lépcsőn lépdelő" módszerrel történik, a második sza-

kasz erre az utóbb emlitett kettősségre épül. Az azonosságon alapuló különbség az, hogy a kettősség elvont-általános szintre tevődik át ("Lelkünkre igy ül ez a kor"), igy az eső képe már az elvont szintet fejti ki, az idézett sor az eddigieket ujra-interpretálja, a lerakódás motivum kikerül az itt-és-most ábrázolásból, és az emberi lét minőségének jelzője lesz. A mesterien kibontott kép a következő ábrával szemléltethető:

A pozitiv értelmünek mondott gondolat, hogy a dolgok megértése a konkrétból kezdődik, hogy igazi lét-értelmezés csak az itt és most realitásából eredhet, a költői szöveg megformálásában érdekes, rendszerszerüen alkalmazott ujitással jár. Röviden arról van szó, hogy a megformálásban a "történelmi materialista" freskó a lirai müfajt némiképp megbontó konstrukción alapszik. Az első szakasz ugyanis világosan megteremti a "tárgyak totalitása" szituációt (Lukács,1969.371-373. és 1977.120-213.), az epikus magatartásmódot ("ezt látom, leirom, elbeszélem") a valóság visszatükrözésében. Ennek a sajátos kezdésnek egyfajta "valóságba-rögzitő" szerepe van, objektivitást ad a lirai szubjektivitás megalapozásához. József Attila hosszabb, az emberi lét többféle összefüggését egyetlen lirai müben ábrázolni tudó előbb "freskó-szerü"-nek nevezett versei ilyen technikán alapulnak. A konkrét keret összefogja mindazokat a lirai módon közölt

gondolatokat, amelyek igy totális ábrázolásra adnak lehetőséget. Más költők ugyanezt a hatást versciklusok szerkesztésével érik el (a század legszebb példája Ady kötetszerkesztő zsenialitása). A jelzett két eljárás egyaránt lehetséges módszer és önmagában nem jelent esztétikai értékkülönbséget. A város peremén és a többi hosszu vers természetesen nem válik epikává. A konkrét közlés után mindig metaforizáló képiesités következik, az ábrázolttal kapcsolatos magatartásmód liraira vált.

3. A költő mint a szemlélődés alanya és tárgya

A konkrétságot hangsulyozó epikus jellegü alapviszony (én-világ) következménye egyfajta eltávolitás is, a szemlélődés alanya és tárgya határozottan szétválik. A második, elvont mszint MI-jébe, a szemlélt társadalmi tárgyba azonban a költő is beletartozik. Ezzel maga a beszélő kétszeresen is megjelenik, egyrészt a szemlélődés alanya, másrészt ugyanennek a tárgya is. A MI az adott korban (a jelenben) élő egyének halmaza, akiket körülményeik, létfeltételeik fognak össze. A "kor" által meghatározott MI lényegesen elüt a versbe később szereplő osztálytudatosan meghatározott MI-től. A második szakaszban a kor által kényszerüen azonositott egyénekről van szó, létük állapotszerü, mint magánvalók jelennek meg. Később (már a 3. vsz.-tól kezdődően) a MI már nem külső erő által meghatározott, az egyének az általuk öntudatosan létrehozott közösség, a magáértvaló osztály tagjai. Ezért minden embernek kettősen kell megélnie az életét (ha egyáltalán kiteljesedett életet akar élni). Egyrészt meghatározott, szenvedő szubjektumként, másrészt teremtő-meghatározó individuumként. Az első a Reménytelenül soraiban fogalmazódik meg, a második A város peremén-ben. A köl-

tői kettős lét gondolati háttere valójában minden emberi élet- terv alapja.

A folyamat kibontásának mélyén világosan felfedezhető a szubjektum-objektum dialektikája. Az én VAGYOK-ból, a szubjektum konkrét létének állitásából indul ki. Következő lépés a "látom a világot", azaz a VAN, egyfajta marxista "Cogito" logikáját követve. A VAN azonban sajátos szerkezetü, a VAGYUNK is bennfoglalt, mint az objektivitás által meghatározott szubjektum:

VAGYOK ⟶	VAN =	VAN ⟶	VAGYUNK
én	világ	kor	mi
szubj.	obj.	obj.	szubj.

4. A fennálló: közösség és egyén állapotszerü meghatározottsága

A feltételei által objektiven meghatározott valóság motivikus állandósággal tér vissza József Attila költészetében. A város peremén-ben a kiinduló helyzet - a fennálló valóság változtathatatlannak tünő fetisizált képe - azonban az egyén szempontjából áthághatatlan akadályként jelentkezik. A gondolat képies megfogalmazása a "lerakódik" motivum. Gondolati háttere kettős, a két hatás egymást kiegészitve jelentkezik, de a lét értelmezésének aspektusa szerint hol az egyik, hol a másik dominans. A város peremén a fetisizálódást mint a társadalmi lét pillanatnyi, megszüntetendő, de a fennálló rendből szükségszerüen következő állapotot irja le, egyértelmüen Marx gondolatára alapoz (A tőké-ben: "Csak maguknak az embereknek meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra a dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti"/1973,75./).

Már a kép megszerkesztése is tanulságos. Minden sikon megmerevedő folyamatot mutat be. Egyrészt a szállerakódikráköve-sedő sorozattal, ahol a könnyed történést végérvényesen lezáruló, lefelé ható folyamat követi, majd a harmadik tag - igéből melléknévi igenévre váltva - objektiválódott tulajdonsággá változtatja a folyamatot.

Érzéki sikon is: az első szakasz puha-kemény kettőse még ugyanarra a dologra (korom) vonatkozik, azaz folyamatszerü. A második szakaszban a lágy, puha már a feloldás sikertelen kisérletére utal. A két érzéki minőség itt más-más dolgot, valami feloldhatatlan antagonizmust jelez. A "lerakódik" motivum más versben is előfordul.

Ilyen a Magad emésztő... egyik képe:

s a fájdalom ágai benned,
mint mindenkiben, elkövesednek
az aláomló évek, évadok,
rétegek, szintek és tagok
óriási nyomása alatt.

Illetve a Szabad ötletek...-ben:

a bajok lerakódnak
az emberben, mint a
csontokban a mész

Idegen, embertelen szükségszerüséggel ható folyamatot ábrázol, mely az emberi valóság sajátos belső determináltságából fakad és szinte eltünteti annak autonóm, önalakitó jellegét. Mindig az egyes emberről van szó, a külváros világának vagy önnön életének tehetetlen áldozatáról. Arról, akinek nincs menekvés, a fentről lehulló nehéz anyag kikerülhetetlen. Tudatunk olyan egységekből áll, amelyek analog jellegüek a természeti világ legsulyosabb, legkeményebb tárgyával, a kővel. Egyéni életünk negativ, traumatikus élményei, kikerülhetetlen, véglegesen rög-

zült hatások, elfojtott tudattartalmakká válnak. Az igy megfogalmazott motivum félreérthetetlenül Freud hatását mutatja. Példáink a motivum történetét is jelzik: A város peremén esetében még pontosan kijelöli azt a világot, amely mindezért felelős, a belső szükségszerüséget a külső valóság szerkezete magyarázza. A másik két idézetben a külső magyarázó szerepe eltünik, az ember önmagában hordja, és önmagából hozza létre belső világának idegen, akaratától, elhatározásaitól független szerkezetét. A lét egészének társadalmi-történelmi elvü magyarázata a késői költeményekben személyes elvüvé válik.

5. A mult: a genezis

Moshatja vér is - ilyenek vagyunk.
Uj nép, másfajta raj.
Másként ejtjük a szót, fejünkön
másként tapad a haj.
Nem isten, nem is az ész, hanem
a szén, vas és olaj,

a való anyag teremtett minket
e szörnyü társadalom
öntőformáiban löttyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.

Papok, katonák, polgárok után
igy lettünk végre mi hü
meghallói a törvényeknek;
minden emberi mü
értelme ezért búg mibennünk,
mint a mélyhegedü.

Elpusztithatatlant annyian,
mióta kialakult
naprendszerünk, nem pusztitottak
eddig, bár sok a mult:
szállásainkon éhinség, fegyver,
vakhit és kolera dúlt.

Győzni fogó még annyira
meg nem aláztatott,
amennyire a csillagok alatt
ti megaláztatok:
a földre sütöttük szemünk. Kinyilt
a földbe zárt titok.

A város peremén történelem- és társadalom-képe voltaképpen József Attila politikai-filozófiai eszméinek rendkivül süritett lényegét adja. Ez a lirai történetfilozófia egyértelmüen marxista, de számos olyan sajátos vonással is bir, amelyek a huszas éveket, illetve a harmincas évek legelejét jellemzik. Ugy tünik, hogy attól függetlenül, hogy költőnk ismerte-e Lukács müvét, mégis a Történelem és osztálytudat sajátosságai fedezhetők fel verseiben, 1933 előtt irt tanulmányaiban. A továbbiakban részletes kidolgozás nélkül utalunk a legfontosabb párhuzamos gondolatokra.

A harmadik versszak kezdő metaforája ("vér") tovább viszi az első két szakaszban kidolgozott képet - de ugy, hogy végrehajtja a magánvaló közösség öntudatos osztályként értelmezését. Az "ilyenek vagyunk" a létező közösség minőségét jelzi. A "vér" szemben az "eső"-vel a MI-re vonatkoztatva már nem külső, tőle független, idegen valami, hanem a közös társadalmi cselekvés (harc), a közös eredet (rokonság) gondolatát felkeltő belső azonosság.

A minőség további alapvető meghatározója az, hogy "uj" - vagyis minden régitől, eddig létezőtől elhatárolt. A kifejezés ilyen szimbolikus értelmü használata Ady örökségének vállalása és továbbgondolás is. Ady még uj "hős"-ről irt, József Attila már uj közösségről, az uj osztályról szól, melynek egysége belülről, kommunikációjában ("szó"), sőt egyáltalán megjelenésében adott. Az uj közösség mint létező jelenség állitása után megadja lényegét, történelmi létrejöttét.

A genezis Lukács koncepciójában is központi helyet kap: "A proletariátus történelemismerete a jelen megismerésével, saját történelmi helyzetére vonatkozó önismeretével, a helyzet szükségszerüségének felmutatásával (a genezis értelmében) kezdődik." (Lukács, 1923.434.). A genezis lépései: (1) mi, (2) hol, hogyan, (3) miért hozott létre minket:

(1) A történelem paradigmája ismer más társadalmi osztályt, mely isten (szellemi-tulvilági), illetve ész (szellemi-evilági) alapján állt. Most az uj osztállyal jött létre az első anyagi-evilági eredetü küldetéses közösség (Lukács kifejezésével: "empirikus totalitás").

(2) Mindez azonban egy "szörnyü társadalom öntőformáiban" történik, olyan világban, amely éppen az emberi lényeg legteljesebb megnyomoritója. Az egyes ember önnön értékei, szubjektivitása ellenére kerül a társadalomba, erőszakosan osztódik be a társadalmi munkamegosztás valamely ága alá.

(3) A társadalmi szint ilyen elidegenedett megfosztottsága teszi lehetővé a legemberibb tettet, hogy a MI, az osztály ne csak önmagát valósitsa meg, hanem az emberiség egészéért lépjen fel a történelem szinpadán. A "küldetéses osztály" fogalma Lukács Történelem és osztálytudatában mint az azonos szubjektum-objektum társadalmi megvalósulása kap értelmet. A proletariátus olyan osztály, melynek szubjektiv intenciói közvetlenül társadalmi és objektiv szükségszerüséggel birnak: "a proletariátus a történelmi folyamat azonos szubjektum-objektuma, vagyis a történelem során az első olyan szubjektum, amely (objektive) adekvát társadalmi tudatra képes, ezzel konkrétabb alakban jelenik meg. (Lukács,1923.494.).

A genezis ilyen általános gondolata konkrét történelmi kategóriákban is megfogalmazódik ("papok, katonák, polgárok"), az uj osztály mintegy a fejlődés csucsán minden emberi betel-jesitőjeként, kicsit messiásként jelenik meg. Ez a gondolat - minden eddigi "emberi mü" megőrzése, realizálása - azonban éle-sen ellentétes a vers megirásakor gyakori RAPP-ista elképzelés-sel, a minden eddigi kultura lerombolásának szándékával.

Az emberiség és az uj osztály viszonya az "azonos szubjek-tum-objektum" szemszögéből fogalmazódik meg: az osztály az em-beriségért létezik, de valójában ő maga az emberiség, a törté-nelem jelen fázisának valóban emberi emberisége. A munkásosz-tály sorsa kozmikussá tágult, az elidegenedés, a negativum a jobb jövő létrehozásának szerves eszköze lesz (a "rossz világ-történelmi szerepe"). Két közösség létezik, a MI és a TI, lénye-ges sulykülönbség van köztük. A MI mindig egy test (az "elpusz-tithatatlan", a "győzni fogó") organikus egész, szemben a sok széteső egyesből álló, mégis ezt az egységet valahogy körülöle-lő ŐK-kel, TI-vel, az ellenséges tömeggel. Az egységet a jövő lehetősége, a potencialitás ITT ÉS MOST felismerése adja, a vereség lehetetlenségének ("elpusztithatatlan") és a győzelem bizonyosságának ("győzni fogó") állitásával. A 6-7.vsz. kozmi-kus negativitása egyre elvontabb, először fizikai ("éhinség, fegyver"), majd értelmi ("vakhit"), végül pedig tisztán etikai ("megaláztatok"). Ez a "megaláztatok" azonban ismét ellentété-hez vezet vissza, a legmateriálisabb magyarázó elv, az anyagi objektivitásnak a felfedezéséhez visz el, lehetővé teszi a "törvények" megértését. Ennek az anyagi világhoz oly közeli, szinte az anyagba belekényszeritett közösségnek sikerül elő-

ször felfedezni a lét magyarázatának egységes, torzitás-mentes elvét az anyagiságot. A "föld", a szinte mitikussá emelt ős-anyag, minden élet, minden élő megnyilvánulás eredője. A "titok" pedig nem más, mint az adott társadalom alapvető ellentmondásának felismerése, mely az ember-anyag és ember-ember között, a termelési mód és a termelési viszonyok között feszül.

6. A jelen anyaga: a gép

Csak nézzetek, a drága jószág
hogy elvadult, a gép!
Törékeny falvak reccsennek össze,
mint tócsán a gyönge jég,
városok vakolata omlik,
ha zökken; s döng az ég.

Ki inti le? - talán a földesúr? -
a juhász vad ebét?
Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
nevelkedett a gép,
Kezes állat. No, szóljatok rá!
Mi tudjuk a nevét.

És látjuk már, hogy nemsoká
mind térdre omlotok
s imádkoztok hozzá, ki pusztán
a tulajdonotok.
De ő csak ahhoz húz, ki néki
enni maga adott...

Lezárult a genezis elmult időszaka, a jelenbe érünk, a létezés birodalmába, amely a mult eredményeként és a jövő előzményeként éppen most fennáll. Ez az objektivitás azonban már történelmi általánossággal, történelmi dinamikával bir, tehát egész más, mint az első és második szakasz tárgyi világa. A föld - az örök anyag - itt már gép, társadalmi-történelmi szempontból meghatározott anyag, a kapitalizmus tipikus terméke, a munkás tevékenységének eszköze. Az emberi történelem tárgyaként kerül be a MI - TI ellentmondásos viszonyába, válik önmagában ellentmondásossá. A történelmi antagonizmus dialógusa,

egyfajta "osztály-párbeszéd" közvetitetten folytatódik, a gép mint az ellentmondásos viszony közvetitő tárgya szerepel (vö. ezt a gondolatot Lukácsnál is, 1923. 440.).

A gép az antagonisztikus viszony három lehetőségét mutatja meg. Az első szakaszban még mint a TI-hez tartozó tárgy jelenik meg, az anyag negativ lehetőségét az embertelenséget mutatja. Konkrét tartalma a háboru, az ember által teremtett gép végigvitt embertelensége. Az önmagában értékes anyag ("drága jószág") torz szerepe a jelen társadalmának szerkezetéből következik. A következő szakasz a MI és a gép viszonyáról szól, ezt a közös genezis harmóniája határozza meg. Végül harmadik változatként, már egy folyamat végpontján, cselekvővé válik a gép, az antagonizmust nem a MI bontja meg, hanem az ebbe beépült tárgyiasság. A jövő lehetősége igy nem szubjektiv döntésként, hanem a társadalmi valóság objektiv viszonyaiból eredő következményként jelentkezik. A két közösség mintegy nézője csak a változásnak.

A genezis folyamata elért a jövőhöz, mely mint objektiven adott perspektiva jelenik meg. Az uj rend a társadalmi tárgyiasságok következményeként, a "gép" és - érdekes módon nem az emberek - döntéseként lehetséges.

7. <u>A jövő: a kettős forradalom</u>

a/ <u>A sziv, az anyag forradalma</u>

A történelmi genezis folyamata lényegesen megváltozik, már nem a megtörtént leirása, hanem a jövőről szól, forradalmi utópia, a jelen logikájából következő LEGYEN. Ezzel az - 1933-ban természetesen csak gondolati - eltolással teremti meg a költő a <u>Nemzeti dal</u> valóságos szituációjának párját, az "itt

az idő" modern változatát. A forradalmi pillanat felismerésének mechanizmusa azonban gyökeresen más mint Petőfinél, nem a költő-vezér adja ki a jelszót, hanem a társadalmi-dologi rend logikájából következik az.

Im itt vagyunk, gyanakvón s együtt,
az anyag gyermekei.
Emeljétek föl szivünket! Azé,
aki fölemeli.
Ilyen erős csak az lehet,
ki velünk van teli.

A világ eddig szétszórt, szétesö dolgai most a "gyanakvón együtt" feszültségében koncentrálódnak. Világos azonban, hogy a MI, azok, akikre ez az "itt vagyunk" vonatkozik, nem a munkások közössége, hanem a <u>gépek összessége</u>, az <u>objektivált, közösségi jellegü munka totalitása</u>, mert a proletariátus tudata "nem egyéb mint a történelmileg szükségszerü kimondása" (Lukács, 1923.461.). Ez az a szféra, mely már karakterében hordozza, szükségszerüen tartalmazza a világrend átalakitásának követelményét. A gép szive az uj valóság eszméjét rejti, az ember teremtette tárgyiasságok törvényeihez hü, igazi közösség elvi és gyakorlati lehetőségét nyujtja.

Föl a szivvel, az üzemek fölé!
Ily kormos, nagy szivet
az látott-hallott, ki napot látott
füstjében fulladni meg,
ki lüktetését hallotta a föld
sok tárnás mélyeinek!

Az "az" már szimbolikus tartalmu individuum, aki a gépek világában él. Megtörténik az individuum minősitése is, először a társadalmi tér metaforájával ("üzemek fölé"), majd e speciális ember közösségi funkciójának megadásával is. A forradalom individuuma a <u>látó</u> és <u>halló</u>, a dolgok bizonyos objektiv szükségszerüségét, a munka világának lényegét felismerő, osztály-hely-

zetében definiált ember. Az előző versszak a történelmi tárgyból, a termelő apparátusból fakadó következményeket jelezte. Most már a valódi szubjektumról van szó, természetesen ebben az objektiven definiált világban létező olyan emberről, aki képes az anyag lehetőségeinek felismerésére. A két szakasz között másféle változás is történt: a többes szám első személy közvetlensége most a harmadik személy közvetitettségére változik. A beszélő egyre inkább kivülről figyeli, irányitja a folyamatot, amely kozmikus méretüvé szélesedett. Az előbb vizsgált (11.) szakaszban még minden lent, a földön történik. Most már a lent és fent kettőse adja a tárgyi világ egészét, az osztályt szimbolizáló individuum a lét totalitását fogja át. A látás és a hallás összekapcsolódik a lent-tel és a fent-tel a nap és a föld mindenségével. Az ember és világegész ilyen viszonyát jelző, hasonló funkcióju motivum József Attila költészetében többször is előfordul (vö. "verődve földön és égbolton" - a szerelem integráló én-kiterjesztő szerepe).

A lentről felfelé tartó mozgás a következő versszakban szinte kifut a földről, a gyárak konkrét időt, helyet sugalló képét elvontabb, általánosabb motivum váltja fel, a táj térképpé válik. A szereplő azonban ujra a MI:

> Föl, föl!... E fölosztott föld körül
> sir, szédül és dülöng
> a léckerités leheletünktől,
> mint ha vihar dühöng.
> Fujjunk rá! Föl a szivvel,
> füstöljön odafönt!

Csakhogy a többes szám első személy itt már nem az objektumok, a gépek világa, hanem a sajátos szubjektumok közössége, a forradalmi osztály. A valóság általa formálható, alakitható. Az

előbbiekben még domináns objektiv szféra itt teljesen a MI alá rendelt. A gép világának meghatározó jellegét a forradalmi osztály alakitó akarata vette át. A forradalom szimbolikus megjelenitését az Internacionálé kezdő szavai vezetik be. A forradalom, a forradalmi erőszak az a pont, "ahol a tőkés gazdaság 'örök törvényei'-nek csődje, dialektikussá válása következtében a fejlődés sorsáról való döntés - kényszerü módon - az emberek tudatos cselekvésének hatáskörébe megy át"(Lukács,1923.463.).

A szakasz 2-3-4. sora tartalmazza a forradalom legáltalánosabb célját: a magántulajdonra épülő világ megszüntetését. A gondolat kifejezésének eszköze Csokonai óta ismert metaforája a magyar költészetnek: az elkeritett, fölosztott föld, a léckeritès képe. E motivum - mint már jeleztük - általánosit, hiszen nemcsak a polgári rend, hanem a magántulajdon sok évezredes uralmának az eltörlését is jelzi.

A forradalomról szóló eddigi szakaszokat egy paradigmatikusan ismétlődő tárgyi elem, a "sziv" szimbóluma fogja össze. Ez a motivum József Attila költészetében a spontán-öntudatlan erősen érzelmi alapról cselekvő szubjektivitás világát jelenti szemben az elme racionalitásával, filozofikusságával. A vörös sziv itt a gépek és munkások szerves egységét, magáértvaló összességét jelenti, valami felemelő, robbanékony, érzelmi tömegakció konnotációjával.

b/ Az értelem, az ember forradalma: Marx és Freud

A tetőpont után uj szakasza következik a forradalomnak, a világ átalakitásának.

Mig megvilágosul gyönyörü
képességünk, a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőket odakint s az
ösztönöket idebent...

Az egész folyamat elmélyül, átfogóbbá, racionálisabbá válik. Mintha uj világ kezdődne és lezárulna a másik, amely ennek a ma még nem ismertnek a nyitánya. E szakasz legfontosabb ujdonsága, hogy az eddigi pusztán tagadó, negativ viszony (a fennálló megszüntetése, elsöprése) állitó, pozitiv viszonnyá válik, létre akar hozni valamit, nem pedig csak megszüntetni. Szintén uj, hogy most mindennek az ember a kiindulópontja. A mi "képességünk a rend", vagyis valami eleve emberi lehetőség, dünamisz valósul meg, reális létezést kap a nembeli lényegnek megfelelően szervezett élet. Ez a rend belőlünk fakadó eszköz a világ uj tipusu tudomásul vételére, a humanitás rendje. A külső világ átalakulása, a politikai forradalom után egyfajta belső átalakulás történik, megteremtődik az embernek való, az egyént kiteljesitő élet. Ezzel természetesen megváltozik viszonyunk a külvilághoz, hiszen a valóságot már aktivan, megvalósitó módon érzékeljük. Az ember és valóság közötti kapcsolat jellegét jelzi az elme szemben a forradalom korábbi szakaszának sziv szimbólumával. Nyugodt, racionális, objektumával szemben felsőbbrendü, lényegi erő, mely anélkül, hogy alávetetté válna, képes megismerni a valóságot, a szükségszerüt. A "tudomásul veszi" legáltalánosabb tárgya a lét dialektikája a "véges végtelen", majd konkrétabban a kint és bent szükségszerüsége, mely éppen ezzel a megismertséggel válik vak erőből befolyásolható folyamattá. A forradalom logikája az anyagi-tárgyi revolúciótól

indit, az uj világ fokozatosan szubjektivizálódik, végül az "elme" rendje lesz, az emberi-társadalmi jelleg meghatározóvá válik.

A kettős forradalom elmélete, általánosabban szólva, a forradalmi folyamat szakaszolása József Attilánál - ugyanugy mint másoknál, pl. Marxnál - az emberi elidegenedés egyik aspektusának tudatos felismerésén alapul. Az elidegenedés, a fennálló fetisisztikus megmerevedése, a történelmi valóság és az ebben élő ember között jelentkezik. A jelen embere a társadalmi-tárgyi környezet forradalmi átalakulását nem tudja közvetlenül "lereagálni", a kommunista termelési mód nem teremti meg közvetlen-harmonikus módon a kommunista életformát, személyes tudatot. A forradalom szakaszai arra mutatnak rá, hogy a politikai átalakulást milyen logikával követi az egyéni tudat, az életforma átalakulása.

Költőnk világképében az első forradalom anyagi-nak nevezhető, a tárgyi termelési viszonyok fejlettségéből és nem annyira politikai meggondolásból, tudatból fakad. A második szakasz lenne az emberi forradalom, az anyagi alapon lehetséges forradalmi emberi fejlődés. Ez a gondolat nem annyira a Gazdasági-filozófiai kéziratok "nyers kommunizmus" fogalma kapcsán kifejtett szakaszolásra hasonlit, hanem sokkal inkább a Grundrisse késői (József Attila számára ebben a formájában ismeretlen) koncepciójára üt. A kettős forradalom gondolata azonban még további világképi következményekkel járt: elengedhetetlen lesz Freud szerves bekapcsolása költőnk "messianisztikus" marxizmusába. Mivel az anyagi forradalom után nem várható automatikusan az emberi átalakulás. Ehhez valamilyen módon alkalmassá kell tenni az embereket - ennek lesz eszköze a pszichoanalizis.

A "megvilágosul" és a "tudomásul veszi" valamilyen fennálló lényegének a megismerését, felismerését, passziv tudatositását jelenti. Ugy értelmezhetjük, hogy a két szó Marx "humanizmus = naturalizmus" gondolatának lirai kifejezése, hogy az ember képes lesz saját természetét (naturálisan adottját) emberi életében megvalósitani, illetve emberi életét természetesen élni. Ez a bennünk rejlő, nem kivülről ránk kényszeritett "gyönyörü képességünk". Az elme forradalmához "kint" a marxizmus segitségével meg kell érteni a társadalom humanizálhatóságát és naturalizálhatóságát, "bent" pedig - a freudizmus segitségével - az egyes ember természetességének humánus megvalósitását.

A forradalom e második szakasza is valahogy két periódusra osztható. Először az emberi természet megértése, felismerése történne meg, ennek lesz személyes szinten alapvető eszköze a freudizmus. Azután a teremtés következne, ami a pszichoanalizis által előkészitett fogékony ember további alakitását valósitaná meg. Ez utóbbi gondolat csak a vers utolsó szakaszában jelenik meg, amikor a költő "megszerkeszti" az uj harmóniát az "elme" (a költő) számára megvilágusult szubjektiv törvények alapján. A költő-elme ilymódon egyrészt a Történelem és osztálytudat osztálytudata, vagyis öntudatositás társadalmi szinten, másrészt viszont a freudi terapeuta, azaz az öntudatositás elősegitője személyes szinten, illetve átalakitó funkciójában a belső mérnökeként segit az uj ember (önmaga!) létrehozásában (erről később).

Filozófiai felismeréseken tul a szabad emberi személyiség tisztelete vitte József Attilát a freudizmus teoretikus integrálása felé. A messianisztikus marxizmus (egy felgyorsitott és

politizált forradalomvárás), ha nem akar tisztán teoretikus maradni (mint Lukácsé 1923-ban), akkor vagy megfelelő személyiség-elméletet alakit ki, vagy voluntarisztikusan zárójelbe teszi és bürokratikus eszközökkel "kezelés alá veszi" a személyiséget (mint tette a sztálinizmus). Költőnk az előbbi utat választotta, ezzel a marxizmus Marx-Lenin-Lukács vonalát követte. Messianisztikus elemeket is felvevő marxizmusa azonban 1932-33-ban még nem tudott igazán marxista választ adni a "mi az emberi személyiség és mi a helye a társadalomban?" kérdésekre. Ezért megkettőzi a kommunista társadalom gyakorlati megvalósitásának programját: egy társadalmi és egy személyes részprogramra. Ez utóbbi megvalósitója lenne a freudizmus kiterjesztett alkalmazása. Csak 1934-től - a "hitler-sokk", a Gazdasági-filozófiai kéziratok elolvasása és talán Heidegger megismerése után - indul el (elsősorban az Egzméletben) a személyes szféra marxista szellemü végiggondolása, a "mindennapi élet" fogalmának bevezetésével. Ebben a kontextusban (1934-től) - bár hangsulya nem csökken - a freudizmus valóban adekvát helyét, az egyéni önismeret funkcióját kapja.

8. A lélek mérnökei

A vers két utolsó szakasza a költői feladat és a társadalmi küldetés egységét ábrázolja. A kiemelten hangsulyos helyen - a város peremén - ugyanis a költő van, ő az egyetlen konkrétan megjelenitett lakó, a többiek csak a történelmi küldetés vetületében, elvontan jelennek meg. A "város peremén" a cim kivételével a versben kétszer, az első sorban és az utolsó előtti szakaszban fordul elő. Mindkét helyen az ITT ÉS MOST helyzetét jelzi. A kifejezés cimmé emelése - mint tudjuk - utólag történt.

Összefogja, előlegzi a biztos pontot, konkrét közvetlen helyet, melyhez a lét egészének problémáit a konkrét költő-egyénen keresztül kötni lehet (ugyanez a költői eljárás fedezhető fel A Dunánál-ban is). A kétszer szereplő hely azonossága mellett különbözik is. Először még puszta hely, mindössze minőségileg meghatározott léte adott, az, hogy külváros. A második megjelenités viszont már szimbólummá emelt, az ITT ÉS MOST az egész emberiség számára döntő lehetőség terévé válik. Hasonló változás történik a jelenlevő ember - József Attila - személyének kétszeri megjelenitésében is. Először ő is mint pusztán létező jelenik meg ("ahol élek"). Létének társadalmi értelmét, általános emberi lényegét a középső rész történelmi freskójában kapja, végül már mint költő szerepel, azaz egyedi lény marad, de társadalmi megbizatása definiálja. Ha már az első sorban mint költő jelenne meg, akkor szerepét szükségszerüen csak önmagából, szubjektiv igényeiből fogalmazhatta volna meg. A költő személyének ilyen kettős megjelenése, visszatérése világitja meg a vers filozófiai szerkezetét. Ez a hegeli logika dialektikus menetére épül:

I. A társadalom mint létező: az emberi egyén (1-2.vsz.)

ITT ÉS MOST tér, idő, személy, szemlélt tárgy

II. A társadalom mint lényeg: a történelem folyamata (3-14.vsz.)

- genezis (3-7.vsz.)
- ebből következő jelen szerep (8-10.vsz.)
- jövendő küldetés, forradalom, uj rend (11-14.vsz.)

III. A társadalom mint fogalom: a költő (15-16.vsz.)

A konkrét térben és időben a történelmi folyamat által definiált ember, a magáértvaló individuum.

A költői feladat kifejtése két szinten is dialektikusan szervezett: egyik a személyes--társadalmi--személyes sor a feladat vonatkozásában, másik pedig a közvetlen lét--általános társadalmi lényeg--a lényeget hordozó közvetlen hármasa. Ennek következménye, hogy a költői feladat rendkivül sűritetten jelenik meg, az előző egységekkel bonyolult rendszerbe szervezve. Az utolsó egység szerkezete több szempontból is párhuzamos az első két szakasszal. Most is megadja a helyet (a "város peremén"), a személyt ("a költő, a rokon") és a tevékenységet ("nézi, csak nézi"). Az első sor a müalkotás születését köti a megadott helyhez, mintegy az objektumból, a tárgyi világból tör föl a "dal", a külváros gyárainak hangjával szól; elinditja az egész szakasz gondolatmenetét:

A város peremén sivit e dal.
A költő, a rokon,
nézi, csak nézi, hull, csak hull a
kövér, puha korom,
s lerakódik, mint a g u a n ó ,
keményen, vastagon.

A létrehozó, a teremtő személy csak a második sorban jelenik meg, a középső, általános rész alapján érthető értelmezővel ellátva. A "rokon" olyan ember, aki nem ideiglenes, külső elhatározással érzi magát a történelmi osztályba tartozó individuumnak, hanem mintegy természeteként, vérében válik a nagy test részévé.

Tevékenysége a megismerés, a világ belső törvényeinek megfigyelése. A figyelem tárgya közvetlen formájában a hulló korom, az első szakaszból már ismert tartalmu motivum. A két ige - a költői tevékenység és a korom hullása - ismétlése hangsulyozottan egyhangu ritmikát ad. A "csak" szó pedig a megállithatatlan folyamatot, a meghatározott irányban feltétlenül bekövetkező

eseményt (vö. "A Duna csak folyt") jelenti. A világ müködése valami félelmetes, szükségszerü monotonitást sugall. A verset kezdő képhez viszonyitva ez negativ irányu változás, a korom elvesztette könnyed, libegő jellegét, egyértelmüen körülfogó, fojtó hatalommá vált. Más lett azonban a hulló korom világához való emberi viszony. Mintha a költőt már nem fogná körül, kényszerüen nem határozná meg. Szeme előtt lefutó szinjátéknak veszi, okos nézőként nézi jelenét. A vers első részében még ő is a korommal fedett elidegenedett világ alávetett része, most viszont e világ tudatos, "fegyelmezett" megismerője. Még az a tragikus felhang is eltünt, amely az 1-2. szakaszban még uralkodó volt. A két "csak" más-más értelmet sugall: a "hull, csak hull" (parafrázisa a "hull <u>és</u> hull") az előbb jelzett folytonosságával szemben a "nézi, csak nézi" már inkább ugy értelmezhető, hogy"nézi, csupán nézi" nem kerül hatalma alá. Finom átalakulás történt a korom-képben is. A cselekvő ("száll" - denevérként, tehát mint önálló akaratu lény) jelleg helyett csak történés van /hull/ a hármas fokozat (lebegés--megállapodás--megszilárdulás) zártsága enyhül, itt nem találjuk meg a rákövesedő paradigmatikus párját. A paradoxon azonban marad: a <u>puha</u> hullást <u>kemény</u> lerakódás követi, félelmetes meghatározottsággal, monoton folytonossággal. Ezen a rendszeren lép tul az utolsó szakasz:

A költő -- ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke)
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát.

Az első sor az előző szakasz hasonló sorának paradigmatikus párja. A "szó", a müalkotás itt is megfelel a keletkezés háttérének, a külvárosnak. De most már nem a hely, hanem a léte-

ző, létrehozó ember - mintegy a történelmi-társadalmi objektivitással biró anyagból kibontva - szerepel forrásként. A következő sor kezdő kötőszava, a "de" fordulópontot jelent. Az ellentétezés nem is önmaga tevékenységének szól, hanem a korom világának. Azt hangsulyozza, hogy hiába hull a korom, hiába létezik szükségszerüen az embertelenség, lesz, kell, hogy legyen valami ezen tulmutató emberi lehetőség. A költő olyan mint a többi ember, mint a jelen valósága (hiszen "sivit a dal" és "csörömpöl a szó"), de ennek puszta megélésén tul valami mély emberi többletet tud, szószerint a "jövőbe lát". A látás - szemben a néz igével - fontos motivum József Attila költészetében, a megismerésen tulmenő aktiv, gondolati ujraalkotást jelenti. Egy olyan tettet, amelyben a teória valóban forradalmi lett, mert a látás eredményeként a LÉT mellett világossá válik a LEGYEN, a "mi van" kérésén tul a "mit kell tenni, hogy más legyen" problémája is. A költő kilépett a mindennapi világból és annak belülről megtörhetetlen monotóniáját magasabb szemszögből, szélesebb történelmi összefüggések talajáról veszi szemügyre. Az, aminek eddig rabja volt, most tevékenysége tárgyává válik. Tevékenységét az "adott világban" végzi, a konkrét valóságban létező folyamatokat ragadja meg. Mégis a világ "varázsainak" felmérője, a felszin mögött megbuvó titkos lényeg megfejtője "tudatos" "mérnöke".

A lélek, a sziv érzelmi jellegével szemben határozottan a rációval nyul a dolgokhoz; a hüvös, gondolkodó elme nyugalmával, de emberi elkötelezettséggel viszonyul környezetéhez. Megjelöli a szerkesztő munka sajátos vonásait is, ez a "bent" világának alakitása. A költői feladat igy a forradalom-kép lezárásaként kimondott kettős tennivaló egyik részét valósitja

meg, önnön emberi szubjektivitását mint a harmonikus emberi léthez vezető modellt mutatja meg kortársainak. A termelési viszonyokat, a "kint"-et pedig az osztály, a "ti" teszi harmonikussá, humánussá, emberhez méltóvá, persze ugy, hogy a költő mint ember egyben a kint-et alakitó közösség tagja is (erről szól a középső rész). Nem két harmóniáról van szó, hanem egyről, annak kétféle vetületéről, nincs közöttük előzmény-következmény viszony, hanem nyelvileg a "mint" szóval jelzett kölcsönösség. A költő feladata az, hogy önmagában felkutassa korának jövőt jelző eszméit, emberi tartalmait, igy "az egyes érzésekre való rátalálások éppugy forradalmiak, mint egyes találmányok, amelyek a termelési folyamatot forradalmasitják" (Interju József Attilával, Brassói Lapok, 1936. jul.5.).

A költői feladat ilyen definiálása egy párhuzamra csábit. Sztálin 1932. október 26-án Gorkij lakásán az irókat "az emberi lelkek mérnökeinek" nevezte (Varga, 1973,234.). A hasonló kifejezés mögött azonban lényegesen eltérő tartalom rejlik. Sztálin számára ez a költői funkció külső - az ember hozzáigazitása a társadalomépités grandiózus feladatához, az ember "proletarizálása", bevitele a történelmi osztályba. József Attila számára, éppen marxizmusba integrált freudizmusa miatt is (Freud számára a pszichoanalitikus kezelés funkciója nem az ember fennállóhoz való hozzáigazitása, hanem a helyes önismeret lehetőségének, az önálló döntés alapfeltételeinek biztositása.) elképzelhetetlen egy személyiséghez képest külső politikai emberideálhoz való hozzáigazitás gondolata. A megszerkesztendő József Attilánál a belső kiteljesedését jelenti, a személyiség szabad önmagvalósitását, a megszerkesztett belső harmóniát az átalakitott, erre

lehetőséget nyujtó külső rendben. Ennek következménye, hogy a költő nem másban, hanem csak magában teremti meg a harmóniát, nem manipulál, hanem választható modellt nyujt. Az elme forradalma a korábban emlitett két fázisa közül igy a megértést a költő mindenkinél elősegitheti (terapeuta funkciója alapján) a megszerkesztést viszont már csak önmagának végezheti el, a többi emberre ez csak közvetve hat.

9. A költői feladat eszméje - a próféta

A költői feladat társadalmi funkciójának más oldalát fedezhetjük fel, ha a vers szereplőit, személyeit vesszük szemügyre. Láttuk, hogy a küldetéses osztály mindig mint MI jelenik meg, azaz a költő is hozzá tartozik. Sőt, költői feladatának definiálása is erre a MI-re vonatkoztatva történik. Minden más, ami a történelmi osztálytól idegen a TI névmással jelzett. Az utolsó két szakaszban ez a szerkezet felbomlik, az idegen ellenséges szubjektivitás eltünik, viszont szétválik az eddig egységes pozitiv közösség. A szétválás eredménye az Ő - TI viszony, ahol külön szerepel a történelmi küldetésü osztály és annak egy speciális szerepü individuum. Szó sincs arról, hogy a költő függetlenedne közösségétől, hanem mintegy átgondolja, és ezzel el is távolitja önmagától saját szerepét, társadalmi küldetését. A saját funkció megfogalmazása igy tullép a személyesség korlátain, nem az én-tudat, hanem az általánosabb, nembeli öntudat szintjén értelmeződik.

Az első személy (én, mi) harmadik személyre váltása azonban még további világképi vonatkozásokat is rejt magában. Feltehetjük a kérdést, hogyan illeszkedik József Attila költői feladat koncepciója nagy költőink ilyen elképzelései közé. A gondo-

lat közismert és talán leghatásosabb motivuma a próféta volt a magyar költészet történetében. Kérdés, hogy jelentkezik-e ez József Attilánál? Ugy tünik, igen. Párhuzamot vonhatunk ugyanis a próféta motivum egyik legkorábbi jelentkezése és A város peremén elképzelése között. (Nem a szó filológiai értelmében "legkorábbi", hanem a lirában már folyamatosan ható világképi szerep első jelentkezése szerint.) A jelzett mü Kölcsey Himnusza. Most elemzett versünkhöz hasonlóan ez is keretet alkalmaz. A LÉT, a jelen nemzeti léte mint a mult következménye fogalmazódik meg a mü középső részében, a keret a LEGYEN-t, a vágyott, kért jövőt jelzi. Problémánk szempontjából lényeges paradigmatikus azonosság azonban éppen az utóbb jelzett vonatkozásban, a költői feladatban fedezhető fel. A Himnusz-ban, a keret részek kivételével, mindenütt MI-ről van szó ("őseinket felhozád", "Értünk Kunság....", "büneink"), ebbe a közösségbe tartozik a költő is, szemben a külső-belső ellenséggel, az üldözővel, azaz a az értékkel biró közösségen kivüliekkel. A keret-szakaszokban viszont váltás történik, a MI - ŐK viszony (ahol az ŐK az ellenséges tömeg) problémája ŐK - KÖLTŐ - ISTEN hármasra vált, de ugy, hogy az ŐK a saját közösség (a nemzet), az idegen közösség léte pedig csak háttér. A költő próféta, hiszen közvetit isten és a közösség között, kapcsolata van a transzcendenciával és az evilági léttel egyaránt. Ő az, aki az isteni titkokat átadja a mindennapi embernek, ez utóbbi kéréseit pedig az előbbinek. Az ISTEN pedig mindazon lehetőség metaforikus megjelenitése, mely az adott közösség jólétét, fejlődését elősegitheti. A próféta az adott közösség tagja, de speciális szellemi lehetőségei miatt valamilyen mélyebb értelmét tudja társa-

dalmának, igy valamilyen szinten vezetője lehet közösségének. A "mélyebb értelem" klasszikus fogalmában persze isteni értelem volt, a motivum biblikus eredete nyilvánvaló. Később evilágivá vált, isten helyébe a legkülönfélébb, a mindennapi létet meghaladó, cselekvést irányitó, fölemelő eszme került, a költő pedig közvetitő szerepet kap az egyszerü ember és a nembeli fejlődés irányában fekvő cél, közösség között.

E definició alapján elmondható, hogy a próféta modell A város peremén rendszerét is meghatározza. A tartalmi eltérések természetesen ugyanilyen fontosak, a több mint egy évszázad nem mult el nyomtalanul. Döntően más a közösség, Kölcseynél a haza, a nemzet, József Attilánál a történelmi küldetésü osztály, a munkásság. Más a költő által közvetitett nembeli, a költő szellemi hatalmának forrása. Kölcseynél ez a romantikus demiurgosztól, az istentől ered, lényege a felsőbb lénnyel kialakitott prófétikus kapcsolat és a közösségre ebből származó lehetőségek felmutatása. József Attila számára a költői hatalmat a tudás adja, a valóságos emberi világ perspektivájának felismerése. A költő szerepének definiciója sajátos módon párhuzamositható a Történelem és osztálytudat-tal is. Valójában a költő nem más, mint a megtestesült, egyedivé vált proletár osztálytudat, azaz egy "racionálisan meghatározott reakció, melyet (...) hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez" (Lukács, 1923.277.). Az átlag-ember és a próféta-költő különbségét éppen eme prófétálási lehetőség, a fennállóval szemben igazibb, emberi trenszcendencia megmutatása rejti.

Mindkét (Kölcseyé és József Attiláé) megfogalmazás a LÉT és a LEGYEN kapcsolatában történik: a fennálló rend - mely a

mindennapi ember számára meghaladhatatlanul adott - a költő-próféta vezetésével egy pillanatnyilag még csak eszmeileg létező (LEGYEN) irányában átalakitandó. Ujra eltérő persze a "vezetés" jellege is. Más a két költő tipusa. A romantikus művész misztikus zseni, az istenivel önnön <u>személyes-individuális varázsa</u> alapján tud kontaktusba lépni. József Attila ember akar maradni, ő az <u>adott</u> világ varázsainak mérnöke, a titkot nem saját zseniális személye, hanem a kimerithetetlen valóság és a konkrét közösség háttere rejti. A korábbi érzelmi (hazaszeretet) dominanciáju prófétálást József Attilánál egy filozofikus-intellektuális alapu értelmi utmutatás váltja fel. A próféta paradigma világképi értelme tovább mélyithető, ha néhány jellemző megfogalmazást áttekintünk. Legjelentősebb és közismert XIX. századi példa Petőfié. Ő elfogadta Kölcsey modelljét, de forradalmivá változtatta, az isten a titokzatos romantikus demiurgoszból a forradalmi gondolatok eszményi szubjektivitása lett. Petőfi számára a költői feladat kettős:

- egyrészt az emberek felvilágositása, társadalmi problémák tudatositása, vagyis egyfajta szellemi irányitás;
- másrészt lángoszlopként a nép közvetlen, forradalmi vezére is, politikai feladata is van, sőt talán az ilyen vezető szerep alapozza meg a másik tennivalót is.

A felvilágositó, irányitó <u>gondolat</u> önmagában még értelmetlen és értéktelen, a költő e gondolatnak megfelelő <u>tettet</u> is végrehajt, sőt mindkettőben ő a vezető, a nép, a közösség az ő gondolatait veszi át, követi tetteit. A költői személyiség meghatározó sulyt kap a történelem menetében, hiszen ő a felismerő és alakitó erő. Ennek háttere az, hogy Petőfi korában nincs

öntudatos, magáértvaló forradalmi osztály, csak az individuum jut el erre a szintre, és igy "tüzhányóként" emelkedik ki korából. A próféta ennek az öntudatos lénynek és a magánvaló - saját helyzetét autonóm közösségként nem tudatositó - népnek a viszonyából születik.

A XX. századra azonban megszünik a társadalmi szinten lényeges változást hozó egyéni tett lehetősége, a pontszerüvé vált egyén szerepe egyre közvetettebb, megfoghatatlanabb az egyre bonyolultabb társadalomban. Másrészt nálunk is kialakult az öntudatos, magáértvaló "nép", a munkásosztály. Tevékenységét nem egyetlen kiemelkedő személyiség határozza meg, hanem az elmélettel felfegyverzett élcsapat, az osztály pártja. A vezető és közösség között igy nincs minőségi különbség, az osztályon belül mindenki egyenlő, csak más-más szerepet kap. Igy jött létre József Attila számára is az a társadalmi "munkamegosztás", hogy a forradalom előkészitése és levezetése a forradalmi osztály feladata, a költő pedig az egyén, a szubjektum átalakitásáért küzd. Nem közvetlenül politikai vezető szerep ez, a lángoszlop képét, a konkrét vezérséget nem vállalhatta. Viszont az osztály tagjaként, "közkatona"-ként a szellem "tábornoká"-nak is részt kell vennie a közösség konkrét napi küzdelmeiben.

Másfajta eltérést fedezhetünk fel, ha Ady ilyen gondolataival vetjük össze költőnkét. Ady már igazi XX. századi ember, de éppen ott tér el József Attila költői feladat-értelmezésétől, ahol az Petőfihez közel áll. A legjelentősebb eltérés nem is A város peremén utolsó szakaszához, hanem versünk középső részéhez képest fedezhető fel. Ady számára ugyanis a munkásosztály csak a TI fogalmában jelent meg, ő sohasem vált a forradalmi közösség igazi tagjává, mindig különálló individuum

maradt, nem ismerte fel - bár élete végére közel jutott hozzá - a történelmi funkcióju magáértvaló osztályt. A költői-apostoli szerep nála nem a tett és a gondolat valamilyen arányban megvalósuló egységéből született, hanem erősen érzelmi alapu különállásból fakadt, "Adynál eltünt a társadalmi háttér", költészetében egyesiti "a szélsőséges szubjektivitást és a forradalmiságot" (Király, 1972,I.köt. 679-680.). A kétmegvőződésü forradalmiságban a költő által kinált objektiv perspektiva erősen gyöngül, "egybevegyül benne egy igen és egy nem", a forradalom szükségességének tudata a változás reménytelenségének, gyökértelenségének érzésével együtt. Ady csak "unokája" Dózsa Györgynek, a népvezérnek, a néppel csak érzelmi szinten képes az azonosulásra, a költő tette a népért siró magatartás. Bizonyos értelemben még osztályszempontból is különálló("nemes"). Végül, és talán ez a legfontosabb, a LÉT-ről tudja, hogy rossz, megszüntetendő, de képtelen a LEGYEN reális perspektivájának megadására, a jövő csak "Mi lesz..." kérdésében - megválaszolatlanul - jelenik meg. A költői szerepértelmezést igy a <u>tragikusság</u> érzése hatja át, a megfogható, biztos funkció hiánya feletti kétségbeeséssel.

A próféta szerep már József Attila korában történő megfogalmazásai gyökerében hasonló problémákat hordoznak. Döntő kérdés volt, hogy sikerül-e felismerni a történelmi közösséget, sikerül-e azonosulni vele. A próféta-szerep egyik legszebb példája - egy évtizeddel <u>A város peremén</u> után - Babits Jónása. Ő is próféta, őt is isten küldi, ő is egy a kor fókuszában lévő emberi problémát, a humanitás gondolatát hirdeti istentől származó eszmeként. Babits prófétája azonban sok szempontból más

mint az eddig vizsgált próféták. Jónás képe ironikus, ő valójában jámbor lelkü kisember, akire tulméretezett teherként szakadt a küldetés. Isteni parancs nélkül boldog emberként élt volna a sivatag közepén, önnön emberségét ápolgatva. Ennek a prófétának nincs közössége, se magánvaló, se magáértvaló, sem valóságos, sem eszmei, nem kiemelkedni akar a kisszerü tömegből, hanem elkülönülni tőlük. Az ÉN - MI viszony nem jön létre csak valami ÉN - ŐK kapcsolat, de ez is csak idegen, kényszerü egymásmellettiség alapján. Ahhoz, hogy a prófétikus küldetés megvalósuljon, az isten kényszeritő parancsa kell. A szellemi hatalom a realitástól független szubjektivitásból fakad. Minden idegen, a külső isten, és próféta által vezetendő tömeg is.

A próféta személyében történt másik lényeges változást maga az isten mondja ki: "A szó tiéd, a fegyver az enyém. Te csak prédikálj, Jónás, én cselekszem." Metafizikus erővel vált szét a szó és a tett, a valóságos világ alakitása végleg kicsuszott a próféta kezéből. A szólás lehetőség és feladat, de anélkül, hogy a valóságos közösségben perspektivát nyitna - egyszerüen morális eszmei kötelesség. Ezért lesz aztán Jónás imája könyörgés a szólás lehetőségéért. Babitsnál igy a LÉT és a LEGYEN költői feladatként való megfogalmazása külön szálon fut. Az ember számára a LÉT valóságos, megélt, a LEGYEN szellemi, elvont eszme, melynek a LÉT-hez semmi köze sincs. A kettő egységét csak a titkok tudója, az isten ismeri, övé a világ "varázsa". A költő csak érzékeny ember, aki felvesz, megérez valamit ebből az isteni morálból.

Végül néhány szót egy kortárs megfoglmazásról: Radnótiról. Bizonyos értelemben József Attila utjának folytatása az övé,

megváltozott, rendkivül embertelen, kilátástalan korban. Másrészt viszont közel sem olyan tudatos, kiépitett és főleg nem annyira konkrét közösségre támaszkodó.

Radnóti egészen uj tipusu prófétát hoz, az átkot mondót. Önmagának szóló 1936-os prófécia a Járkálj csak halálraitéltl! Két része az átok, illetve a feladat megfogalmazása. A LÉT olyan világ, melyre csak átok vonatkozhat, ezt mondja ki a próféta-költő. A LEGYEN pedig a költői feladat másik, pozitiv része, az emberi humanitás megőrzésére szólit fel. Ebben a korban egyetlen tett lehetséges: az emberi megőrzése. Tiszta, büntelen és kegyetlenül kemény élet az ilyen, de csak ez oldhatja fel a lét átokba foglalt reménytelenségét. Valóban nem passzivitás ez - mint Baróti Dezső (1971,457.) bizonyitja is Borival szemben - hanem minden tett csirája: "Éld e rossz világot és mindig tudd, hogy mit kell tenned, hogy más legyen". Radnóti számára kiszélesedett a közösség - minden ember voltát megőrző emberre. Egyetlen lényeges eszme létezik: a fasizmus ellen felemelhető humanitás szava. Egyetlen tett lehetséges: az áldozat. Mindezek közvetitője, őrzője pedig a költő. Radnóti tehát valójában ugyanazt a költői feladat-modellt követi mint József Attila, természetesen az alaposan átalakult kor történelmi szituációjának megfelelő formában.

10. József Attila és a költő mindennapjai

Költőnk nemcsak lirai-művészi formában fogalmazta meg ezeket a gondolatokat. Vallomásaiban, prózai irásaiban saját mindennapjaihoz, problémáihoz közvetlenebbül kapcsolódva szól minderről. A versek hátterében egy tudatosan alakitott tragikus sors fedezhető fel. A mai költő feladatai-ban olvasható: "A köl-

tő alkot és ez nem jelent kevesebbet, minthogy alakitja a világot, az emberi világot, az emberséget azoknak segitségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva ugy osztoznak a költő tevékenységében, hogy müvét szeretettel veszik magukhoz". A költő nem idealizált lény, hanem a társadalmi munkamegosztás által kijelölt konkrét közösségi funkcióval rendelkezik, ez a közösség hozta őt létre, ilyen háttér nélkül költő volta válna kétségessé. Másrészt viszont a költői tevékenység aktiv is, alakitja a világot, pontosabban a világnak egy részét. Nem az objektiv társadalmi létet változtatja meg, hanem a belső világot, az egyes emberekben, önmagában létező emberséget, az emberi öntudatot. Az igazi költő mindig "lelki világrendet" (ÖM.III.köt.10.) teremt, ezt sajátitják el olvasói, akik igy saját emberi mivoltuk mélyebb ismeretében folytathatják harcukat egy igazságos külső világ megteremtése érdekében. A költői feladat még a müvészet szféráján belül is aktiv, cselekvő. De éppen a küldetés és az osztály elválaszthatatlanságából következően József Attila még tovább lép. A cselekvést még konkrétabban is vállalja, az egyszerü, mindennapi valóság szintjén is, a többi emberhez hasonló tettekkel járulva a jobb jövő megteremtéséhez.

A költői funkció fenti értelmezésének természetesen emberi, magánéleti következményei is voltak. Ami rögtön szembetünő: A város peremén-ben (és a környező versekben) félelmetesen összefonódik a költői feladatot teljesitő ember és a küldetést adó osztály. Ezt a kötést különösen felerősiti a kettős meghatározottság: a közösséget alakitja költője, a költőt mint ITT ÉS MOST élő embert meghatározza osztálya. Ha nincs közösség,

akkor a kibirhatatlan magány fenyeget, nincs mit alakitani, és nincs mi meghatározzon. Az elefántcsonttorony még kísérletként, elképzelésként sem nyujt lehetőséget - a személyiség pszichikus szintjén lehetetlen, világképként fel sem merül.

Kortársai közül senki sem konkretizálta ilyen mértékben (kettősen) közösségét. Ennek oka, hogy az eszmei, elképzelt vagy távoli, közvetett közösség - bár nem ad olyan életszervező dinamikát - könnyebben, kisebb személyes veszteséggel felcserélhető, átalakitható. Az emberiség, a humanitás eszményi közössége akkor is létezik, ha az illető egyetlen olyan lényt sem lát maga körül, aki ezt kiteljesiti. József Attila számára azonban a küldetéses osztály csak ugy létezhetett, ha számára, az ő közvetlen életében jelen volt, közösségeként létezett az emberi lét egyetlen perspektiváját kiteljesitő "rokon" emberek csoportja. Ez is jelzi, hogy költőnk számára rendkivül fontos volt a kommunista párthoz való viszonya. Az eszmei közösséggel szemben elég a szellemi tett, a szólás. Jónás nem volt magányos, akkor sem ha egyedül volt, akkor sem ha nem hallgattak rá. József Attila számára viszont nincs olyan kor, ahol szó és tett, ember és közösség elválhat, hiszen az maga az értelmetlenség. Ha mégis van, akkor a feladatot valló költő élete értelmetlenné vált, hiszen számára az erők nem igyis-ugyis, hanem vagy-vagy módon müködnek. Vagy a rossz rend marad és a költő kilép a világból, hiszen személyét és eszméit elutasitották, vagy sikerül a jelen rendjét átalakitani. A költői feladat József Attila által adott értelmezésében a költő önnön konkrét személyiségében áli át a történelmi konfliktus feszültségét, hamleti tragédia hősévé emelve a mindennapi embert. Talán egyedül Petőfi volt a

magyar költészetben, aki ugyanilyen modell szerint élt, aki számára az élet értelme 1849-cel szükségszerüen lezárult volna.

II. AZ EMBER ÉS A VALÓSÁG VISZONYA - A VÁROS ÉS KÖZÖSSÉGE

1. Elidegenedés és humanizmus

Dolgozatom első fejezetében nagy vonalakban vázoltam azt az emberi küldetést, amit József Attila önmagának mint költőnek kijelölt, illetve azt a történelem és társadalom koncepciót, amelyben ez megvalósulhat. Az itt következő rész más problémát vizsgál: a kor emberének lehetőségeit adott, fennálló világában. Arra teszek kisérletet, hogy fogalmivá téve leirjam, milyennek ábrázolja a költő az ember helyét, viszonyát a "készen talált feltételekhez".

Talán durva, de kiinduló pontnak hasznos általánositás lenne az a kérdés, hogy milyen életet élhet az ember, milyen viszonya lehet az egyes személyiségnek az őt körülvevő valósághoz. Léte egyrészt lehet olyan, amely megfelel annak az emberi nembeli fejlettségi foknak, amelyet kora elért. Másrészt akaratlanul megvalósuló életforlyamata távol is eshez a kor elvileg nyitva álló lehetőségeitől. Ez utóbbi esetben az individuum valamilyen embertől <u>idegen</u>, azaz <u>elidegenedett</u> életet él, szemben az első lehetőséggel, mely emberi erőinek kiteljesitését, <u>humánus</u> létet jelentene.

Ezzel a kettősséggel egy olyan kategóriapár kerül vizsgálatunk középpontjába, melynek filozófiai tartalma közel sem tisztázott. Szerencsére nincs is erre feltétlenül szükség, az elemzés során éppen az az érdekes, hogy József Attila hogyan látja ezt az ember és világ viszonyában.

Röviden szólni kell azonban az elidegenedés és humanitás előzetes fogalmáról. A marxi humanizmus értelme az emberi lényeg fogalmára épül. A dolgozatban eltekintek sokféle használatától, értelmétől, és csak a fenti tartalma szerint használom, az emberi lényeg történelmileg meghatározott szintü megvalósulását jelenti, szemben az elidegenedéssel. Ilyen értelemben az elidegenedés és a humanizmus az egyes ember valóságához meglévő viszonyát jelzi. Ezért válhatott az elidegenedés Marx korai főmüvének, a Gazdasági-filozófiai kéziratok alapkategóriájává. Marx e müvében a gazdasági viszonyok elemzése még meglehetősen elvont, de éppen ennek a következménye, hogy az individualitás és az emberi lényeg dialektikája erősen kiemelt helyet kap. Az elvont megfogalmazás ellenére a Kéziratok elidegenedés koncepciója később sem megy át alapvető változáson, csak elnyeri helyét Marx egész filozófiai-gazdasági rendszerében.

Fogalmának tisztázásához abból indulhatunk ki, hogy az elidegenedés mindig valamilyen tárgyiasulási aktus során jelenik meg. Ez valójában az ember-világ viszony, a cselekvés, az emberi szubjektum objektivációja világában. Az emberi lényeg tárgyiasulása azonban csak akkor válik elidegenedéssé, ha az "elvont gondolkodástól való különbségében és vele való ellentétben tárgyiasul" (Marx,1970.103.). A tudatosság eleme döntő jelentőségü, az elidegenedés az elképzelt, elvárt lét lehetetlenségét, azzal szemben megvalósuló kényszerü életformát jelöl. Igy az adott kor egyénei igen különböző mértékben lehetnek elidegenedettek. A kapitalista társadalomban már megvan annak a lehetősége is, hogy az elvont gondolkodást konkrét perspektivára cserélve megkezdődjék a harc az elidegenedés megszünteté-

séért, egy humánusabb társadalmi forma megteremtéséért. Az elidegenedés azonban csak a fenti általános meghatározás keretén belül tekinthető állapotszerünek. Valójában, elsődlegesen folyamat, mint a fogalmat kifejező szó is mutatja.

A tőkés társadalomban, előfeltételezve a magántulajdont, a folyamat fázisai a következők:

1. "A munkásnak a munka termékéhez mint idegen és fölötte hatalommal biró tárgyhoz való viszonya" (Marx,1970,48.). Az ember elidegenedése azoktól a tárgyaktól, melyekre tárgyiasulása irányil, mert az általa megmunkált tárgy a tevékenység elvégzése előtt, közben és utána is idegen tulajdon. 2. "A munkásnak a termelés aktusához való viszonya a munkán belül" (Marx, 1970. 48.). A tevékenység elidegenedik az embertől, legemberibb jellemzője idegen dolgokon jelenik meg, önnön ereje is idegenné válik számára. 3. Igy igazi a nembeli tevékenysége, munkája számára nem cél, hanem eszköz, aminek következtében elidegenedik tőle valódi emberi lényege. 4. Annak következtében, hogy az ember elidegenedett "munkája termékétől, élettevékenységétől, nembeli lényegétől" megtörténik "az embernek az embertől való elidegenülése" (Marc, 1970.51.)

Az elidegenedés és folyamata gazdasági-társadalmi jelenség. Ugyanakkor - ez volt kiinduló pontunk - Lukács György is határozottan rámutat arra, hogy az elidegenedés "mégiscsak mindenekelőtt ideológiai jelenség". Ennek "következményei oly sokoldaluan és szilárdan tartják markukban minden résztvevő ember egyéni életét, hogy szubjektiv megszüntetése gyakorlatilag csak a mindenkori egyén tetteként valósitható meg". (Lukács,1976.II. köt.620.) Az elidegenedés kategóriája igy nem valami filozófiai

divat utánzása következtében kerül központi helyre dolgozatom jelen fejezetében. Egész egyszerüen minden igazi költői alkotás az ember evilági lehetőségeivel, a valóban humánus emberi lét perspektiváival foglalkozik. Megmutatja az egyes emberi lény érzéki világában ható általános erőket, azt a területet, ahol a filozófiában is erőteljesen jelentkezik az elidegenedés kategóriája, mely marxi értelemben vett valódi létkategória. A költészetben ábrázolt elidegenedés természetesen nem a filozófiai fogalomból "vezetődik le", hanem a valóság ugyanazon részének azonos problémájaként más-más eszközzel tükröződik vissza.

Az elidegenedés marxi fogalmának fenti vázlata azonban sajátos módon illeszthető József Attila 1932-33-as időszakához. Nagyon valószinü ugyanis, hogy a Gazdasági-filozófiai kéziratokat ekkor még nem ismerte, azaz nem tudott arról az egyetlen Marx müről, amely az elidegenedést központi kategóriaként kezeli. A kor reprezentativ marxista alapmüve Lukács Történelem és osztálytudata viszont - ugyanugy a Kéziratok ismerete nélkül - részletesen elemzi az elidegenedés történelmi funkcióját. József Attila világképe és a Lukács korai marxista müve közötti párhuzam tehát tovább füzhető.

2. Egy verstipológia lehetősége

Ha a fejezet cimében jelzett szempontból próbáljuk József Attila költői csucskorszakának alkotásait megközeliteni, azonnal szembetünő kettősséggel találkozunk.

A Medvetánc cimü kötetében, de a Nagyon fáj-ban is a versek két csoportja különül el. A Medvetánc utolsó részében - "Versek 1933-34-ből" (József Attila, 1934,80-108.) - egy csoportban találjuk a Téli éjszakát, a Hasznot, az Elégiát, az Ódát és a Falut. Ugyanigy a Nagyon fáj-ban A város peremét,

a Levegőtl címüt és A Dunánált (József Attila, 1936.24-39.).

A második tipusba tartozna a Reménytelenül, ez a Számvetéssel együtt a Medvetánc emlitett részének bevezető verse. Hasonló jellegü a kötet záró része is, az emlitett Téli éjszaka-blokk után következő csoport, ebből csak az Eszmélet kivétel.

Ez a pusztán olvasói "érzék" és költői kötetszerkesztés alapján elvégzett elkülönités tehát azt mutatja, hogy a versek egyik része kisérletet tesz a valóság társadalmi szempontu átfogó ábrázolására. Ide tartozna a Téli éjszaka csoportja a Medvetáncból, illetve A város peremén után következők a Nagyon fájból. Találhatunk azonban egy olyan csoportot is, amely éppen az előzőben megtalált egyetemesség elvesztéséről szól,az egyedüllét, a költő magányának megszólaltatója (Reménytelenül stb.).

Vizsgált problémánk érdekes elemzését adja Bori Imre(1965). Véleménye szerint költőnk a "nincsen"-től a "semmi"-ig jutott el, vagyis a Tiszta szivvel negativ leltára után a Reménytelenül már végtelenül elidegenedett világ, az egzisztencializmus magányos létbe vetettsége. Bori Imre lényeges vonásait irja le József Attila költészetének, véleményem szerint azonban az elidegenedés 1932-33-ban nem volt, vagy legalább is nem igy volt jellemző a költő világképére. Először a már emlitett életrajzi háttér gondolkodtat el, másodszor - és talán ez a döntő - az első csoportként emlitett versek egységesen egyértelmü tartalma.

Talán hozzásegit a probléma megoldásához, ha idézzük Lukács György Ady lirai magatartásáról szóló gondolatait. Szerinte "a modern kapitalista társadalom szükségszerüen hozza magával, hogy a közvetlen egyéni lét mindinkább magára utalt, magára hagyatva válik a lirikus élmények tárgyává, hogy az Én ön-

magát mint magányosat, magára hagyottat, egyedül állót éli át, és fejezi ki a lirában" (Lukács, 1970.169.). A költő - bármilyen kiugró személyiség is - nem mentesülhet korának hatása alól, még ha ez az elidegenedés is. Személyes létének jellege többé-kevésbé azonos a kapitalista társadalom atomokra bomlott egyedeinek létével. Az, hogy e korlátozott létet emberi, szellemi nagyságával meghaladja, még nem jelenti, hogy teljesen megszabadul tőle. "Az igazán nagy lira persze - folytatja Lukács - ennek ellenére - az uj költészet paradox vetületében - egyén és társadalom valóságos összefüggéseit is ábrázolja." (Lukács, uo.). Talán ez az a tipus, amit Goethe "tárgyias lirá"-nak nevezett, ahol az egyedi tárgy lirai megjelenitésében szervesen mutatja meg a lényeget, a müben ábrázolandó általános érvényü emberi problémát.

Összefoglalva: az első tipusba tartozó verseket talán <u>személyes lirának</u> nevezhetnénk, ez jobban kötődik a költő egyéni, sokszor partikuláris emberi létéhez, ezért jóval változékonyabb érzelmi-értelmi tartalma minden szélsőséget felölel.

A másik tipus, amit Goethe nyomán tárgyias lirának mondhatunk, vagy <u>gondolati lirának</u> is nevezhetünk, a valóság lényeges átfogó meghatározásait megjelenitő verstipus, amelyben a költői szubjektum - bár központi szerepe itt is megmarad - mint a totalitás tudatos eleme létezik, ő a világ törvényeinek felismerője, a jövőbe vezető emberi ut kitüzője. E verseiben József Attila a valóságos világ közössége számára lényeges rendjét fedezi fel. Az előbb vázolt elidegenedés-probléma szempontjából a két csoport döntő különbsége az, hogy József Attila személyes lirájában - mint a kapitalista társadalom elnyomott tagja -

átéli az elidegenedést, gondolati lirájában viszont saját egyedi létét, partikularitását felfüggesztve, feladva (erről szól az Eszmélet) próbálja megérteni az elidegenedett világot.

E kettős reakciómód részben az emberi egyed partikuláris-individuális viselkedési lehetőségeiben rejlik, másrészt viszont a natura naturans sajátos lehetőségeiben, hiszen a natura naturata szférájában - az epikában, drámában - szóba se jöhet egy olyan teljesen individuális-szubjektiv reagálás, mint a személyes lira.

A fenti hipotézisek alapján kisérlem meg az ember és világ viszonyának vizsgálatát. Ilyen értelemben tehát a gondolati lira alkotásaiban megjelenő elidegenedés nem tartható a költő elidegenedettségének, hanem a kor szükségszerüségeiből fakadó társadalmi jelenség tudatos felismeréséről, az elidegenedés leküzdéséről van szó. A Reménytelenül tipusába tartozó versek pedig az elidegenedett ember kilátástalan személyes sorsának a semmi élményének adnak hangot. Nem jutnak el a leküzdés mozzanatáig, költőnk világképében ekkor (1933-34) még csak másodlagos szereppel birnak.

Elsőként a Téli éjszakát, József Attila egyik elismerten legnagyobb versét vizsgálom. Keletkezése rendkivül mozgalmas társadalmi-politikai időszakra esik, müvészi értékeiben pedig egyértelmüen a kiteljesedett költő alkotásának tekinthetjük. 1933. március 19-én jelent meg először a Pesti Naplóban, de a költő Babitshoz irott levele szerint már jóval korábban, feltehetően 1932 végén vagy 1933 elején készült (József Attila, 1976.292.). Ekkor még a kommunista párt aktiv tagja (Szabolcsi, 1973.53-77.), bár vitái a hivatalos pártfórumokkal egyre sza-

porodnak. (Egyéniség és valóság cimü irása, Pákozdy Ferenc cikke a Külvárosi éjről stb.) Elméleti, filozófiai ismeretei egyre magasabb szinvonaluak, a marxizmus klasszikusai mellett jól ismeri Hegelt és a modern filozófia bizonyos alkotóit (pl. Bergsont). Elméleti irásai azonban különös, kicsit vegyes képet mutatnak. Sokszor olyan lényeges problémákat ismer fel és próbál megoldani (pl. az egységfront kérdését), amiket csak két évvel később a Komintern határoz meg pontosan. Ugyanakkor gondolatai gyakran csapnak át valami abszurd filozófiai költőiségbe a szavak, fogalmak, kategóriák szofisztikájába (pl. az Egyéniség és valóság).

3. Az elidegenedett lét elvont képe

A vers egésze a természet ciklikus müködése két-két lényeges elemének ellentétére, természeti jelleggel kibomló ellentétfolyamatára épül. Az egyik szimbólum-pár a nyár-tél kettőse, a másik az alkony-éjszaka. József Attila szimbólumaival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy ezek sohasem allegorizáló jellegü elvont képek, hanem mindig az objektivből, legtöbbször a tárgyi világ objektumaiból szervesen kinövő általánositások. "A költő olyan tárgyra bukkan, amely megjelenési módja révén érzékletesen plasztikus, lényegi tartalmának sokfajta mozzanatához kapcsolódó vonatkozásai révén jelentős", a lényeg, a közlés mintegy "levezetődik" a tárgyiasságok világából. (Lukács, 1951.418-419.) E módszer pedig feltehetően döntő eszköze a "lirai realizmus" még közel sem tisztázott fogalmának.

Az első teljes kép a nyár, illetve a nyár elmulása:

A nyár
ellobbant már.
A széles, szenes göröngyök felett
egy kevés könnyü hamu remeg.
Csendes vidék.

A nyár"tette" az "ellobbant" azonban már a fényre, a nappalra is utal, a tüz asszociációjával pedig valami vöröses szint visz a tárgyak világába. Egészen más értéktartalommal, de itt is felfedezhető A város peremén kezdő képének lebegő-remegő tárgyias szférája, a fentről lefelé, mozgásból állapot felé tartó folyamattal.

A "vidék" azonban valami általános emberi lét-tér, nem külváros, nem is a város, hanem az érintetlen természet. A folyamatszerüséget erősiti, hogy a fent világával szemben a lent már "szenes" sötét, a kialvó tüz képe. A "Csendes vidék" foglalja össze a képet, az eddigi mozgással szemben a rövid, koppanásszerü mondat az állapotszerüséget hangsulyozva.

A következő rész tovább bontja a természet képét, egyben az emberi világ egészére általánosaitja ugy, hogy itt még a tárgyi-természeti elem marad a domináns.

Az ellobbanás első jele a konturok kiélesedése, a valóság dolgainak merev, pontos szétválása. Az eddigi vöröses szint az ezüstös és sötét kontrasztja váltja fel (ezüstrongy-bokor). A rész kulcsmondata a "Szép embertelenség", mely egyszerre jelenti az ember-nélküliséget és az ember-ellenességet. E kijelentés belső dialektikáját fejti ki a következő néhány sor:

Csak egy kis darab
vékony ezüstrongy - valami szalag -
csüng keményen a bokor oldalán,
mert annyi mosoly, ölelés fönnakad
a világ ág-bogán.

József Attila képszerkesztő zsenialitásának e példája bizonyos értelemben A város peremén elemzett hasonlatának ("És mint nehéz esők...") párja. Szerkezete a következő paradigmatikus rendszerből áll:

ezüst kicsi emberi		fekete nagy tárgyi
ezüstrongy	csüng	bokor
mert		
mosoly,ölelés	fönnakad	világ ágboga

A kezdő "csak" a képben jelzett szituáció korlátozottságát, csökkent mértékét mutatja, valami éppen hogy megmaradt a megváltozott szituációban. A szerkezet ellentétező, a "bokor" színe fekete, szemben a rongy ezüstjével. Ugyanilyen ellentét működik a méretekben, a bokor nagyságával szemben a "kis darab ezüstrongy" a szimbolizált tartalom kicsinységét jelzi. A vizszintes párhuzamok alapján világossá válik egy ujabb, a kép értelmezése szempontjából döntő ellentét, az emberi-tárgyi kettőse. A "világ ágboga" a "bokor" kozmikussá tágitott tárgyias párhuzama, az ezüstrongy - mint emberi tárgy, az ember szépitésére használt "szalag" - átveszi a szubjektivitás jelzésének szerepét azzal, hogy azonosul az emberi kapcsolatteremtő tevékenységeivel (ölelés, mosoly).

A szurós, hatalmas, fekete földön szinte embertelenül "akad fenn" az emberi, nem épül be létünkbe, hanem felszinen, bármikor elszakadón tapad rá az ellenséges világra. A világ négy, ellentétekbe szerkesztett elemét az objektum uralja, hideg, kemény, tárgyias módon, az ember ugy van bezárva a tárgyak

totalitásába, hogy egyben ki is marad onnan.

4. Az elidegenedett ember elvont képe

Az általánositás fonala megszakad, az erősen kontrasztos, ezüst-fekete szinvilág is eltünik, rövid időre visszatér a muló nyár világa:

A távolban a bütykös vén hegyek
mint elnehezült kezek,
meg-megrebbenve tartogatják
az alkonyi tüzet,
a párolgó tanyát,
a völgy kerek csöndjét, pihegő mohát.

Az előző résszel szemben feltünő a természeti világ erős antropomorfizálása. Szinte minden érzékterületen változás történt, az ezüst-fehér szin vörösbe, a kontraszt elmosódottságba vált, a hideg helyett a meleg uralkodik, a dolgok keménysége lágysággá alakul. A kép kezdetben széles, átfogó a láthatár teljességét jeleniti meg, innen egyre szükülve jut el a"pihegő mohá"-hoz. Közben minden az emberire vonatkoztatott. De a nyár vége, ill. az alkony tárgyi jellemzőjeként a kibontott ember is öreg, (a kéz bütykös, elnehezült, az "élet alkonyán" járó). Mintha az ellobbanó meleg világot, a humanitás világát próbálná visszatartani, remegő, bizonytalan, utolsó erőfeszitésként (erre utal a "meg-megrebbenve" igekötő ismétlése, és a gyakoritó igeképző). A humanitás, a meleg emberi világ sürüsödik az alkonyi tüz képébe (meleg + vörös), a párolgó tanya pedig már közvetlenül emberi világ. A völgy csöndje az előző cserjeág képpel szemben nem hegyes, hanem kerek, és ennek a világnak lesz mikroeleme a pihegő moha a humanitás és a kicsiség megjelenitőjeként.

Az emberihez való reménytelen, görcsös ragaszkodás, a humánus világ képe maga az ember megjelenésével teljesedik ki:

Hazatér a földmives. Nehéz,
minden tagja a földre néz.
Cammog vállán a megrepedt kapa,
vérzik a nyele, vérzik a vasa.
Mintha a létből ballagna haza
egyre nehezebb szerszámaival.

Az eddigi "szép" humanitás azonban itt tragikussá válik, a meleg vörös szin a vér szinévé változik. A kép kezdetben teljesen konkrétnak hat, az ember "földmives", a "párolgó tanyá"-hoz tartozó, az, aki közvetlen kapcsolatban van a természettel, a valóságos világgal. A föld tevékenységének tárgya, a kapa a munka eszköze, a teljes ember, az önmagát megvalósitó földmüves ezekkel harmóniában él. Ellentmondás feszül azonban a szubjektum és az őt körülvevő objektiv világ között, a földmüvest embertelen fáradtság jellemzi, szinte magába szivja a föld, a munkatárgy, a munkaeszköz, a vérző kapa pedig valami végtelenül embertelen meghasonlást jelenit meg. A "Cammog" után nincs vessző, mintha maga az eszköz cselekedne és nem az ember. A tárgy átveszi a humánum szerepét. A dolgozó embernek megváltozott a viszonya a tárgyi világhoz, megjelenik a Gazdasági-filozófiai kéziratok-ban leirt elidegenedés. Marx egy későbbi müvében is - fogalmi, filozófiai szinten - ugyanezt a jelenséget fogalmazza meg: "Az anyag, amelyet megmunkál idegen anyag; éppugy a szerszám idegen szerszám; munkája csak ugy jelenik meg mint járulék hozzájuk mint szubsztanciához és ezért olyasmiben tárgyiasul, ami nem az övé. Sőt maga az eleven munka is mint idegen jelenik meg az eleven munkaképességgel szemben, amelynek munkája, amelynek saját életnyilvánulása" (MEM.46/1.347.). Az ábrázolt"földmives" a multban legközvetlenebb munkakapcsolatban volt az anyagi világgal, a természettel. A népdalok világá-

ban megjelenő pozitiv ember mindig harmonikus kapcsolatot tudott teremteni a természettel. Ez volt egész társadalmi, személyes és morális létének háttere, alapja. A versben szimbólummá vált, általánositott földmüves viszont éppen ezt a biztonságot adó hátteret veszíti el.

József Attila a kapitalista társadalom egyik leglényegesebb törvényszerüségét ragadja meg valóban költői eszközökkel, a pihegő mohától a vén hegyekig kiépitett tárgyias totalitásból kifejtve azt.

Megkettőzödött a világ, a földmüves "hazatér", a mozgás iránya a kintből a faluba, tanyába irányul. Az értéktartalom világos, a haza pozitiv, a "lét" - ahonnan jön - pedig negativ, embertelen lét, az idegen világ egésze. Elidegenedett lény, aki "csak a munkán kivül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kivül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon" (Marx,1970. 48.). Az elidegenedés nem állapotszerü - ez megmerevitése lenne a változó világnak - hanem <u>folyamat</u>, "tagjai", azaz önmaga, szerszámai, vagyis munkaeszköze <u>egyre nehezebb</u>, léte egyre embertelenebb. E két sor lezárja az eddig mondottakat, a versformával is kiemelve (v.ö. Szilágyi, 1971.88.) a kiteljesedő folyamatszerüséget.

5. <u>A tél és az éj - az emberi világ elidegenedettsége</u>

A következő rész már másfajta világot mutat be. A vers kezdetekor beszéltünk a nyár-tél, alkony-éj párokról, ezekből most (az eddig háttérbe szorult) a nappal-éjszaka kerül elő:

> Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst
> szikrázó csillagaival.

Eltünik az ember, a vörös szint és a meleg homályt az élesen elkülönülő hideg fekete-ezüst kontraszt váltja fel. Visszatérés ez az első rész világához, de itt már nem nappal, hanem éjszaka van, a fekete szin domináns lett, mindent körülölel, az ezüst már csak apró pont benne. A versben mindenütt meglevő mozgás iránya is megváltozott, az előző részben a külvilágból a falu felé tartott, most mintha a faluból kifelé menne, a kéményből mint füst száll fel az éj, a faluból pedig szinte szétömlik a tájon az éjszakát hozó harangkondulás.

A kék, vas éjszakát már hozza hümpölyögve
lassudad harangkondulás.

Az éjszaka egyre kiteljesedő, mindent átfogó világa jelenik meg az elidegenedett emberi lét egy ujabb döntő mozzanatának bemutatásával. Az "embertelenség", a tisztán tárgyi világ (a "kék, vas éjszaka") összeolvad az emberi világ hang-emlékével a harangkondulással (a falu hangja). Mintha ez az elnyomott, gyenge humánus lét hozná, mintha innen születne meg az embertelen világ. A téli éjszaka, az elidegenedés nem valami természeti csapás, hanem a társadalmunk terméke. Az emberi lét leglényegesebb viszonya, az objektum-szubjektum viszony átalakulása fogalmazódik meg:

És mintha a sziv örökről-örökre
állna és valami más,
talán a táj lüktetne nem az elmulás.

A Dunánál esetében a tárgyi emberivé válik, ezzel magasabb szintü, egyetemesebb tartalmat kap, a folyó, a sziv, az emberi szimbólumává nő. Itt forditott a folyamat, az emberi oszlik szét a tárgyi világban. Pedig még az elvonatkoztatás nyelvi eszköze is azonos. A "mintha" szóval kezdi meg az elszakadást a közvetlen tárgyi világtól.

Három dologról van szó: a szivről, a tájról és az elmulásról. A sziv az emberi szimbóluma, jellemző tevékenysége a lüktetés, ehhez kapcsolható az elmulás, ami az egyedi ember életének lezárulása, a táj pedig a statikus, adott tárgyi világ. A tárgyi azonban átveszi az emberi lét jellemző tevékenységét (a lüktetést) és az emberi válik mozdulatlanná. Megcserélődik tehát a tárgyi és emberi, megfordul az objektum-szubjektum viszony, a magasabbrendü tevékenység az ember-nélküli világ jellemzőjévé válik. Ujra az elidegenedés egyik alapvető sajátosságához jutottunk el. (Vö. Tordai, 1970. és Schacht, 1970.). A következő képben tovább fokozódik ez a folyamat:

> Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc
> volna harang
> s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz.
> S a sziv a hang.

Megjelenik a tél is, mintha közeledne az elidegenedett világ kiteljesedésének csucsa. A falu feloldódik a téli éj világában, a hatalmas objektivitás minden szubjektivet magába sziv, a harang - a falu világának tárgya - az egész éjszakai kozmoszt magába foglalja, a föld lett a harang nyelve. A lüktetés vörös melege, humanitása a téli éj hidegségével telitődik, a két objektum (föld és éj) eredménye, "hang"-ja lesz a sziv, a humanitás szimbóluma. A faluból induló folyamat kifutott a végtelenben, a humanitás lehetősége végleg megszünt (vö. a kép más szempontu elemzésével; Hankiss,1969. 32.).

A következő mondat már csak emlék ("Csengés emléke száll"), a "kondulás" mély, nyugodt hangja helyett itt már a hideg, érces "csengés" szerepel, a szinek váltása (vörös-ezüst, fekete, fokozatosság - éles, kontraszt) a tapintás érzékterületének változása (puha-kemény, meleg-hideg, kerek-hegyes) után

a hang is hozzáidomul az elidegenedett világhoz. Sőt a következő sorban már a tél hangjává válik a harangkondulás, a szív hangja:

> Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja
> a pántos égbolt lógó ajtaját,
> amelyen a gyümölcs, a buza, a fény és szalma
> csak dőlt a nyáron át.

Még egyszer, utoljára a "csengés emléke"-ként idéződik fel a nyár emléke, a szép, humánus, de eltünt világ.

Hirtelen kitágul a kép és először szerepel a versben teljes egészében a cim, a téli éjszaka:

> Tündöklik mint a gondolat maga
> a téli éjszaka.

A hasonlat két eleme közül az egyik tárgyi (a "téli éjszaka"), a másik emberi ("gondolat"). A teljesen érvényre jutott negativitással azonos szinten (hiszen ez is, az is "tündöklik") jelentkezik az emberi lét eddig nem szereplő eleme.

A negativ értékü évszak és napszak kiteljesedése az eddig egyenként szerepelt szimbolikus érzék-területek szintézisét hozza. A kontraszt, a hideg ezüst illetve az azt körülvevő fekete összekapcsolása egy exymoron-nal történik ("Ezüst sötétség"), ehhez egy birtokos szerkezettel járul a "némaság", a hang (kondulás - lüktetés - csengés - emléke - némaság) folyamatosan átalakulva a hang hiányába. Megjelenik a bezártság-élmény, mely ujra az elidegenedés egyik lényeges eleme ("holdat lakatol a világra"). Szinte abszurditásig fokozódik az átalakulás folyamata, a következő sorban ("A hideg ürön holló repül át") már fekete tárgy, fekete háttérrel alkotja a kontrasztot. Utolsó változás az érzékek világában: a hideg kiteljesedése. A vers első részében még meleg csönd ("völgy kerek csöndje") most

hideggé válik ("s a csönd kihül").

Az elidegenedett, tárgyiassá vált világ tehát az egész kozmoszban uralomra jutott, hold, föld, csillagok valami totális rendszer elemeiként vetik rabságba az érző embert. Az anyagi lét extenziv, külső teljessége után kiürül a benső, emberi és a mikro-szféra is. A "Hallod-e csont a csöndet?" kérdés az emberi biológiai lét mélyére vonatkozik. A csont az ember (hideg, kemény) pusztán tárgyszerü váza, üres szerkezet, melyről lefoszlott a lágy, meleg, vörös vérrel telitett életszerüen emberi. A biologikum ilyen teljesen tárgyiassá vált intenziv minimumával párhuzamos az anyagi lét mélyét ábrázoló összekoccanó (hideg-keményen összeütköző) molekulák.

Csucspontra jutott az a folyamat, ami a falu-sziv világából indult el, a világ valami helyben mozgó, negativ állapotszerüségbe jutott, a tárgyiasság szinte minden emberit, szubjektivet felszivott magába. Ezek közül a pozitiv értéküeket megszüntetve, a negativ értéküt pedig kiteljesitve. A vers elején megjelent hegyes cserjeág tér vissza, "A fagyra tőrt emel az ág" sorban. A negativ, sértő, gyilkos szándék - ami egyébként csak az emberi jellemzője lehet - magában a tárgyi világban valósul meg, ugyanugy, mint a "halálsóhaj" is"a pusztaság fekete sóhaja" lett. Ezt az összefoglaló állapotszerüséget támasztja alá a hideg fekete köd, és az előző átrepülő holló képpel szemben a varjucsapat, mely egyfajta ide-oda mozgást végez ("ing-leng a ködben").

A totális világ statikussá vált képe az "embertelen embernélküliség", az elidegenedett társadalmi lét általános megfogalmazásáig jut el. A megközelités eddig, ugy mondhatnánk, "elvont-ontológiai" volt, az elidegenedett létezésmód létrejöttét, ki-

teljesedését kisérte figyelemmel. Ennek következménye, hogy mindez csak általános, elvont szinten történik meg. A falu mint az ember természetes környezete szerepel, a földmüves pedig mint AZ EMBER, a valóságos világgal közvetlen emberi nembeli kapcsolatban - munka-kapcsolatban - lévő szubjektum jelenik meg. József Attila legtöbb falut emlitő versében megtaláljuk ezt a viszonyt (pl. a Levegőt!), amikor a településforma az ősi harmonikus ember-természet viszonyt szimbolizálja, az emberi lényeg valóságos, de korlátozott megvalósulási lehetőségével. Természetesen legtöbbször már mint megszünt, az elidegenedett világ által elnyomott létforma szerepel, ahogy a Téli éjszaká-ban is a nyár "ellobbanása" és az alkony utolsó pillanata a vers kezdésének ideje, maga a nyár és a nappal és velük a harmonikus, pozitiv emberi lét csak a visszautalásokban jelenik meg.

6. A mikrokozmosz elidegenedettsége: az ember valóságos élete

A következő, egyben záró rész az eddigi elvont totalitást konkretizálja:

> Téli éjszaka. Benne
> mint külön kis téli éj,
> egy tehervonat a sikságra ér.

A cim ujbóli hangsulyozása mutatja, hogy itt sem lesz gyökeresen másról szó. A "tehervonat" az egész résztotalitása, "külön kis téli éj". Az előzőnél viszont sokkal konkrétabb, a valóság uj egységeit, magát a társadalmat (a város, az ipar, a munkás, stb.) kapcsolja be a versbe ezzel konkrétabbá téve az elidegenedés vonatkozásait. (A vonat jelentésének szép elemzését adja Tamás Attila, 1964, 135-138.). Ezt a szoros összekapcsoltságot erősiti, hogy itt is ugyanugy "jön létre" az éj mint az előző

részben, a kéményből felszálló füst és szikra hozza létre a fekete-fehér kontrasztját, az éjszakát:

Füstjében tengve
egy ölnyi végtelenbe
keringenek, kihunynak csillagok.

A vonat a maga konkrét végességében("egy ölnyi") tartalmazza a totális világ extenziv végtelenségét is; igazi dialektikus iv feszül a konkrét véges tárgyi világ (füst-szikra) és a kozmikus végtelen (éj-csillag), illetve az ezeknek megfelelő elvont problémák között.

A vonat a téli éj hordozójává vált, igy bizonyos értelemben párhuzamos funkcióju a "harangkondulással". Lényeges különbség, hogy annak iránya a faluból kifele mutatott, az emberi világ feloldódott az embertelen tárgyiasságban, a vonat viszont kintről halad a város felé mintegy megfertőzve azt a hideg, kiürült világ betegségével. A vonat már tárgyi jellegében tartalmazza a téli világ keménységét, hidegét, a rajta megcsillanó fény is "a téli éjszaka" hideg fénye.

A város, vagy pontosabban: a városok - a vonattal szemben - még más világot képviselnek:

A városok fölött
a tél még gőzölög

Itt ujra találkozunk egy korábban többször előfordult tárgyi-természeti jelenséggel: a párával, ködd el. A vers első részében "párolgó tanya" szerepelt, ez még határozott melegséget hordozott, a humánus világot jelenitett meg. Aztán az elidegenedett világ kiteljesedésekor volt szó a "köd"-ről ("varjucsapat ingoleng a ködben"). Ez már valami hideg, sötét ellenséges homály, a téli éj eleme. A fenti két sorban részben visz-

szatér az első, pozitiv tartalmu pára. Azért csak részben, mivel a "tél" párája, tehát a negativ évszak már jelen van a városban, az éjszaka viszont még nem. Nyilvánvaló (a "még gőzölög" jelzi), hogy ez csak a folyamat kezdete, csak megmaradt valami a pozitivabb, előző világból. A következő sor kötőszava ("De") azonban világosan jelzi a negativ folyamat feltartóztathatatlan előrehaladását. A téli éj teljes uralomra jutását itt is a már ismert érzéki változások, a hideg, a kékség és az éles villanó fény kisérik:

De villogó vágányokon,
városba fut a kék fagyon
a sárga éjszaka fénye.

A téli éjszaka kiteljesedése az előző résznél az éjszakával kezdődött, majd ehhez kapcsolódott a tél. Most a tél valósul meg előbb, a tárgyi-emberi negativ lét beteljesedése az éjszaka megjelenésével történik, ezzel a kint világa a városokban is uralomra jut:

A városban felüti mühelyét,
gyártja a kinok szuró fegyverét
a merev éjszaka fénye.

A hideg fény és a kemény "merev" éjszaka kettősében ujból a szinek (fény - sötét) dialektikája jelenik meg. Az éjszaka megjelènése a "kinok szuró fegyverét" hozza el a "városban". Ez a rész két előző képpel állitható párhuzamba. Mindkettő a hegyes, sértő, gyilkos tárgy megjelenitése: 1. "pár hegyes cserjeág - majd a következő sorban nem véletlenül a "Szép embertelenség"; 2. "a fagyra tört emel az ág" - ez már az előző teljesen elvont jelentésével szemben bizonyos mértékig konkretizált, a "tör" az ember másik ember elpusztitására használt szerszáma; 3. "gyártja a kinok szuró fegyverét". E harmadik

említéskor a szuró tárgy képe teljesen konkrét tartalmat kap. A "szuró fegyver" a városban készült, gyártják, vagyis a város konkrétan megjelölt társadalmi osztályának, a munkásságnak a terméke, vagy pontosabban: éppen a téli éjszaka "gyártat" az emberekkel ilyen terméket. A létrehozott tárgy elidegenedett az őt létrehozó termelő embertől. Saját tevékenységének eredménye számára a "kinok szuró fegyvere" lesz, a tőle idegen totalitás termékeként (hisz voltaképpen az "éjszaka" hozza létre) jelenik meg számára. A "műhely" "gyártja" "fegyverét" szavak egyértelmüen egy konkrét társadalom, konkrét osztályának nagyob is konkrét emberi tragédiájára utalnak. Az elvontan, általános emberi szinten felvetett probléma - a kapitalista termelési mód következményeként fellépő összemberi elidegenedés - tehát abban az osztályban kristályosodik ki, amely az "elidegenedés pozitiv megszüntetésére" hivatott.

7. A vers filozófiai szerkezete

A Téli éjszaka folyamatszerü, állandó dialektikus mozgásban "levésben" megvalósuló világa tehát - azt hiszem ez most már nem tulzás - azon logikán épül, amit Hegel rajzolt meg először Logikájában és ami Marxnál - Lenin kifejezésével élve - "A tőke logikájában" valósult meg. A valóság elvont meghatározásaiból kiindul a folyamatos konkréttá válás, de ez nem a részek elszigeteltségébe süllyedést jelenti, hanem az elvont emberi-filozófiai kategóriának élettel, konkrét társadalmi-történelmi tartalommal való felöltődését, kiteljesedését.

Az elidegenedés jelensége - a kor döntő problémája - először puszta létszerüségében jelenik meg, az érzéki világ hideg-meleg, homályos-éles, vörös-kontrasztos, ezüst-fekete tárgyias-

ságában, illetve a "Szép embertelenség" kijelentésében filozófiai értelemben teljesen elvont módon, kevés meghatározással megadva.

A következő szinten fokozatosan jutunk el az elidegenedés lényegéhez, ugy, hogy a valóság jelenségeinek szélesebb körében az előző résznél fokozottabban konkretizálódik az elvontan felvetett probléma. A kifejtés azonban csak bizonyos fokig válik konkréttá, annyira, hogy a lényeg megragadása az emberiség általános kategóriájára vonatkoztatva megtörténhessen. Az elidegenedés lényege egy szimbolikus értelmü tárgyi totalitásban (tél, éjszaka, harang, csont, molekulák, stb.) a XX. század hic et nunc valóságából kiemelve kerül bemutatásra, a valóságos világ problémája mintegy "vitrinben" jelenik meg.

Végül eljutunk az elidegenedés fogalmához, amikor minden eddigi elvont megállapitás testet ölt a legjellemzőbb konkrét világban, a városban, ennek konkrét osztályában a munkásosztályban. Ez már nem "vitrinben" csillog, hanem maga a kézzel fogható valóság. Az elidegenedés telitődik az itt és most konkrétságával és történetiségével, anélkül, hogy általános, emberiség-szintü vonatkozásait elvesztené.

A dialektika ilyen mély behatolása a költői valóságszemléletbe nem egyedi jelenség József Attilánál. Szabolcsi Miklós az Eszmélet belső rendszerének elemzésekor kimutatta, hogy a vers a tézis-antitézis-szintézis dialektikus hármasa szerint épitkezik. (Szabolcsi, 1968. 49.o.) Az Eszmélet ilyen "vitázó" jellegével szemben a Téli éjszaka kifejtő vers, egy lényeges probléma egyre mélyebb megragadása felé halad. Mindez ugy történik, hogy a mü minden szava, mondata egyként tartalmazza

az érzéki-tárgyi megjelenités és az elvont tartalom müvészi egységét, az esztétikai különösség szintjének megragadásával.

A Téli éjszaka lényegében két párhuzamosan előrehaladó folyamatot mutat meg. Az egyik a tárgyi-emberi viszonyban azt mutatja meg, hogy a tisztán tárgyi világ hogyan válik emberi [redacted] tartalom hordozójává. A vers első részében tisztán tárgyi, ember nélküli világ jelenik meg. A második részben a tárgyiasságok általános emberi probléma hordozójává válnak, mig a harmadik rész tárgyai pedig már mint társadalmi termékek jelennek meg. A folyamat a tárgyak teljes időtlenségétől (elmuló nyár, bokor, hegy stb.) az embert általában jelölő tárgyakon keresztül (földmüves, tanya, harang) a pontosan meghatározott időben létező tárgyakig (vonat, gyárt, fegyver stb.) tart.

A másik előzővel párhuzamos, azonos menetü tendencia egy elvont törvény emberen müködő szükségszerüséggé válása. A "Szép embertelenség" még cak teljesen elvont közlése annak, hogy van embertelen lét. A földmüves, a szimbolikus EMBER az elidegenedett humánum elvont meghatározása. Az utolsó részben pedig a jelenben megmutatható konkrét osztály-egyedhez jutunk el. A két folyamat az előbb emlitett lét-lényeg-fogalom [redacted] hármas megvalósulása a részletekben. E rendkivül komplex és mély eszmei tartalom valóban müvészi megragadása magyarázza azt, hogy miért nem értették József Attilát saját korában, hogy miért irhatta Téglás Ferenc név alatt még kommunista elvtársa is azt, hogy "marxi fogalmakkal dobálódzó tudálékos stilusban ir" (ÖM. 367.).

A város bemutatása ezzel még nem fejeződött be, a fogalmi szint még nem teljes, a kép tovább konkretizálódik. A minden eddigit átfogó totális kép egyre szükül, a város panoráma után egy lámpa fényköre, majd az utcasarok következik, ott egy kabát, abban egy ember, és végül az ember lába. Ez az ember - az otthontalan, nincstelen proletár - a teljesen elidegenedett, mindentől megfosztott lény összefogja magában a negativ világ minden kinját. Mint a földmüvest magába akarta szivni a föld, ez az ember már szeretne tárggyá válni, "összehuzódik mint a föld", hogy megmeneküljön a hideg, gyilkos világtól.

Ujból megjelenik azonban a tél (eddig csak az éjszaka volt aktiv a városban), és ez megpecsételi sorsát. A téli éjszaka tehát másodszor is uralomra jutott a világban, most már magasabb szinten, a történetileg megadható konkrét világban is.

A vers egészében összegezhetjük már annak a két tárgyi szimbólumpárnak (évszak-napszak) a váltakozását, amivel a mü indult. Ujra rámutathatunk az elvonttól konkrétig, valóságosan, történelmileg meghatározottig haladó dialektikus folyamatra.

	I. ember nélküli elvont világ		II. az emberi általános világ			
sor:	-14.		-27.	28.-	35.-	44-65.
évszak	nyár →	tél vége	nyár elmulása →		tél →	téli éjszaka
napszak			alkony →	éjszaka →		

III. az ember konkrét világa: a város			
66.-	70.-	80.-	83.
tél →		tél →	
			téli éjszaka
éjszaka →			

Különös, hogy a városról szóló részben - a konkréttá válás végpontjáig - nem bukkan fel a "téli éjszaka" csak külön a tél és külön az éjszaka. A kiteljesedett, konkréttá vált világ szintézist teremtő létszférával a személyes léttel egészül ki. Ebben a világban történik meg a multból (nyár) a jelenbe (téli éj) tartó negativ folyamat pozitiv feloldása az emberi jövő reményében.

8. A költő álláspontja - a fegyelmezettség viszonya

Szándékosan nem szóltam eddig a vers kezdéséről és zárásáról annak ellenére, hogy az egész mü megértésének kulcsa rejlik ezekben. Ha a kezdő mondatot, a záró mondatot, illetve a vers közepén "az elme hallja" kijelentést elhagynánk, a mü a tökéletes elidegenedés leirása lenne, és igazat kellene adnunk Bori Imrének. A záró versszakban azonban másfajta renddel találkozunk:

Hol a homályból előhajol
egy rozsdalevelü fa,
mérem a téli éjszakát.
Mint birtokát
a tulajdonosa.

Az előző rész konkrét helyének folytatásaként jelenik meg a "rozsdalevelü fa". Ugyanolyan rögzitő, világba állitó funkciója van, mint a többi nagy versben (A Dunánál, Óda stb.) bevezetőként adott hely kijelölés. Az eddigi magában létező téli éjszakát most a költő és az elidegenedett világ viszonya váltja fel. A virrasztó (Tamás Attila kifejezése, 1964.156.), a világ felett őrködő költő átfogja az egész elidegenedett létet, uralkodik rajta. Tevékenysége a valóság gondolati felmérése, az elme tette. Az értelem ilyen világot megmérő tevékenysége azonban nem pusztán a mindennapi egyed müve, hanem a költői individuumé, akinek anyagi és szellemi hátterét, alapját osztálya, és osztá-

lyának eszméi adják. A költő itt nem partikuláris egyed, hanem a társadalmi fejlődés irányát tudó intellektuális kommunista forradalmár. Tipusát - pontosan ,részletesen - a Téli éjszaka utalásait kiegészitőn - megtelálhatjuk A város peremén záró versszakaiban és az Elégiában.

Az értelem eszközét felhasználó költőnek az elidegenedett világ alávetett, "birtok", ő a tulajdonos. Nyilvánvaló azonban, hogy bizonyos értelemben - személyes létében - a költő is tagja az elidegenedett társadalomnak, rá is hat annak nyomora. Ő is érezheti - személyes létében - a reménytelenséget, bezártságot, hiszen minden egyes ember a szív viszonyában is van a világgal, először és alapvetően partikularitás. De az értelmes emberi élet megköveteli a felülemelkedést a mindennapi léten, az én fegyelmezését. Erről - a partikuláris érzések, szükségletek - fegyel- [redacted] mezett, öntudatos korlátozásáról van szó a vers első mondatában, a "Légy fegyelmezett" felszólitásban. Bányai László szerint József Attila a következőt mondta versének kezdő soráról:

"Ezért figyelmeztetek jóelőre mindenkit, mielőtt megmutatnám neki a téli éjszaka valódi képét: vigyázz! légy fegyelmezett, mert azt a világot, amit most látni fogsz , csak igy tudod megérteni és elfogadni. Enélkül a fegyelmezettség nélkül a zürös kietlen világ olyan zagyva értelmet kelt, amitől meg kell bolondulni." (Bányai, 1943. 186.)

A téli éjszaka az elidegenedett világ szimbóluma, a fetisizált totalitás. A müvész küldetése a valóság defetisizálása - József Attila ezt itt is és a többi ebben az időszakban keletkezett gondolati versében megteszi, képes arra, hogy saját sze-

mélyes létén, helyzetén felülemelkedve a valóság mély, döntő vonatkozásait teremtő módon ragadja meg. Az elidegenedés elleni harc hasonló utja jelenik meg Lukács Györgynél is: Az elidegenedés [redacted] leküzdése sem ölthet más formát, mint azt a szüntelen, mindig megujuló tendenciát, hogy a létezés eldologiasodott strukturáját az összfejlődés konkrétan megnyilvánuló ellentmondásaihoz való konkrét viszony által, ezeknek az ellentmondásoknak az összfejlődés vonatkozásában hordozott immanens értelmének tudatosodása által gyakorlatilag át kell törni" (Lukács, 1923. 492.). Vagyis tudatositás-felmérés majd utána a tett képes meghaladni a végletesen elidegenedett létet. József Attila szavaival: "A nihilizmus, ha tudatossá lett nem folytatható" (ÖM.III.170.)

9. Az ember kétféle viszonya: a sziv és az értelem

A vers elemzésének utolsó - már e müvön tulmutató és korábban is jelzett - problémája a sziv-értelem kettőssége. Az ember-világ viszonynak, a valóság szubjektiv elsajátitásának alaptipusait jelzik ezek a József Attila költészetében gyakran visszatérő motivumok. Tisztázása elősegitheti több utalás világos megértését.

A Téli éjszaka tanusága szerint az ember kétféle módon irányulhat a világra. Az első a sziv viszonya. Teljesen természetes, "ősi", emberi, primér viszony a világhoz. Pontosabban az egyes ember érzelmi-szubjektiv, (spontán-elfogadó) reakciója a valóságra, a készen talált, tőle független világra. A sziv emberének van valamilyen szükebben vett természetileg adott életterülete (földmüves), ekkor képes a teljes értékü emberi létre.

A világ egészéhez való viszonyát viszont nem tudatositja, igy az idegen külvilág természeti csapásként, leküzdhetetlen erőként áll szembe vele. A történelmi fejlődés folyamán a kapitalizmus előtti társadalmi formák lehetővé tették, hogy az egyén ilyen "magánszférát", kis-világot alakitson ki, az ezen kivül eső világra csak érzelmi reakciója legyen. A kapitalizmus kiteljesedése idején az ilyen magánszféra kialakitásának lehetősége megszünt. Az egyes ember saját világa saját testének határait sem éri el, körülötte mindent az áruviszony határoz meg. Mig a multban a közvetlen környezete sajátja volt, most a fetisizált ellenséges külvilág mezitelen emberi lényegéig hatolt el. A számára felfoghatatlan totalitás - a külvilág - csak az érzelmi viszonyt váltja ki, a partikularitás megfosztottság érzését. A saját világ teremtésének lehetetlenségével, az elidegenedettség fokozódásával nő a szenvedés. A "földmives" még hazatér - bár az emlitett folyamatszerüség e lehetőség állandó csökkenését jelzi. A proletárnak már nincs hova hazatérnie, számára megszünt az érzelmi pozitivumot nyujtó magánszféra kialakitásának lehetősége.

A valósághoz a sziv viszonyát kialakitó ember <u>elszenved</u> és <u>nem megért</u>, ezért <u>passziv</u>, tettre, változtatásra nem lát lehető[redacted]séget. Lukács György terminusát használva <u>magábanvalóan nembeli lény</u>, ember, aki nem érti, csak érzi világát. Tipikus lakóhelye a szimbolikus értelmü falu, a tanya - az a világ, ahol a történelemben utoljára nyilt lehetőség a saját világ, nagyvilágtól független megteremtésére. Kapcsolata mindig <u>csak a jelennel van</u>, a mult és jövő a sziv számára felfoghatatlan. Tere is szük, a korlátozott saját világ, még saját fizikai

egzisztenciája, munkája sem tartozik ide, legfeljebb munkán kivüli léte, családja. Teljes mértékben a partikularitás szintjére korlátozott hic et nunc.

Az elme viszonya a világhoz a másik tipus, a gondolkodó ember kapcsolata környezetével. A metaforizált szóból is világos, hogy tudatos viszony, amely gondolati uton feldolgozza a világot, és képes elszakadni az egyestől, általánosit. Képes megküzdeni az elidegenedett totalitással, defetisizálja, megszünteti leküzdhetetlenségének látszatát. A gondolkodás - ugyanugy mint a téli éj - pontos, határozott, kemény ("Tündöklik mint a gondolat maga..."). Az általánositás segitségével tullép önnön partikularitásán, feltárja, tudatositja kapcsolatát az adott nembeli fejlettség szintjén már elérhető legszélesebb közösséggel, az emberiséggel. Nemcsak a jelenben létezik, a mérő-szerkesztő elme felkutatja az eredetet, az okokat, felismeri a társadalmi szükségszerüséget, a törvényeket. Térben és időben megszünteti az ember partikularitásba zártságát. Személyes létének kilátástalanságát a közösségben megvalósitandó értelmes tevékenység ellensulyozza. A társadalmi fejlődés irányának felismerése pozitiv perspektivát nyujt. Tudatosan kapcsolódik ahhoz az osztályhoz, amely az emberi fejlődést hivatott előrevinni, és tagja annak a közösségnek, amely a hozzá hasonló gondolkodó-tevékeny emberekből áll. Ez a lény már magáért valóan nembeli, küldetését konkrét körülmények között felismerő és végrehajtó ember.

A sziv és elme ilyen élesen elválasztott kettőssége azonban csak elvontan igaz. Valójában minden ember, még a költő-forradalmár is, individuum és partikularitás egyszerre. Bár képes

arra, hogy a jelenségeket genezisükben, általánosságukban ragadja meg, mégis olyan személyiség, aki itt és most létezik. A teljes emberi léthez tehát a kettő egységét kell megteremteni:

> Az elme, ha megért, megbékül,
> de nem nyughatik a sziv nélkül.
> S az indulat muló görcsökbe vész,
> ha föl nem oldja eleve az ész.
>
> (Alkalmi vers...)

Nem létezik tiszta elme, csak gondolat és érzelem egysége. A vezérlő szerep ugyan az elméé, de nem érvényesülhet az emberi érzelmek háttere nélkül. Az érzelmet pedig értelmessé teszi a tudatosság, igy teljesebb, humánusabb élet valósul meg. Sziv, azaz értő érzelem nélkül az "értelem iszonyu karma" lesz a gondolat, olyan, amilyennek a Babits elleni kritikáját minősiti később a költő.

A sziv és az éetelem egységéhez még valami kell, az a közösség, mely lehetőséget ad a teljes emberi lét megteremtésére. Hová forduljon az ember kezdetü versében irja arról, aki "nem tartozik a harcosok közé":

> Tudja mindazt, mit én tudok, de nem onnan tudja, ahonnan én.
> Eszét külön, szivét külön szárnyalja be az egyröptü szó.

Önállósul ilyenkor a valóság ismerete, nem a személyiség benső, emberi sajátosságából nő ki, elvont tudássá változik. Németh Andor - akiről a vers szól - a szellem embere volt és természetesen érző, szenvedő ember is. A két szféra azonban éppen a közösséghez, a "harcosokhoz" kötődés hiányában nem képezett egységet.

III. AZ EMBER ÉS A VILÁG VISZONYA - A FALU MOTIVUMA

1. A falu mint reális tér

A város egy pontosan meghatározott történelmi időszak társadalmának tere. Bizonyos értelemben ellentéte, más oldalról kiegészitője a falu. A motivum jelentését a Téli éjszaka cimü versben részben már vizsgáltam, most a Falu elemzésével próbálom részletesebben megközeliteni.

Az első versszak inditó képe több nagy vers alapszituációjához is hasonlitható (Külvárosi éj, Téli éjszaka): az eltünő alkonyat utolsó pillanatában kezdődik a vidék leirása.

> Mint egy tányér krumplipaprikás,
> lassan gőzölög lusta,
> langy estében a piros palás,
> rakás falucska.

A környék felmérése egy totál-képpel indul, a világ teljesen konkrét. A falu mindennapos egyszerü ételhez, a krumplipaprikáshoz hasonlitott. Meleg vöröses szinek uralkodnak, a táj felett otthonos emberi pára ül (vö. a Téli éjszaka érzékvilágával!). Az egész teljes képe után egyes pontok jelennek meg:

> Itt is, ott is karcsu füst - remény -
> tünődni, merre szálljon,
> áll kicsit a kémény küszöbén
> és int a tájon.

A tárgyi világ valami tétova kapcsolatba kerül az emberrel, az ember teremtette dolgok megtartják antropomorf jellegüket, a vidék egyre kevésbé puszta dolgok halmaza, egyre erősebben emberivé vált természet. A füst: remény, az evés, a meleg otthon, az élet igérete, egy zárt egységből az emberek otthonából lép ki a külvilágba. A következő kép már közelibb, egy dologról, egyetlen fáról szól. Az emberivé vált természetre, az egész világra valami meghatározatlan mély emberi szomoruság borul, a dolgok már nemcsak emberivé, hanem gyermekivé, kicsivé, védte-

lenné váltak (vö. a Levegőt! "falevelek"-jével).

A negyedik versszak már a központhoz, a szemlélődő költőhöz jut:

S körülem, mig elfed hallgatag
a lágy borongás bokra,
ugatások némán hullanak
nagy bársonyokra...

Ujra kinyilt a két a "körülem" teljességére. A költő konkrét itt és most szituációjának, környezetének bemutatása ezzel lezárult. Ő maga - a szemlélődő közép - elgondolkodó, az adott konkrétumból kilépő érző-értő emberi lény. A "borongás bokra" állapot egyértelmüen rokona a "sorsomba merültem"-nek, nyugodt csendes mélyrehatoló, a változatos-szines felszintől eltávolodó elmélkedés a világról. Tipikus kezdés: konkrétum, és ennek gondolati megszüntetése átlép az általános emberi szintjére. A csend és a hang paradoxona ("ugatások némán hullanak") szinesztéziával összekötve eltüntet minden felszines részletet. Minden egynemü sötét lett, elvesztette konkrét tarkaságát, az idő folyamata is végére ért, az alkony éjszakába hajlott.

A tipográfia, a versszak végén és a következő elején elhelyezett kétszer három pont jelzi, hogy valami uj kezdődik. Pedig megjelenik az ember és mindennapi tette a lámpagyujtás még mintha a konkrét világhoz tartozik:

...Lámpát gyujtanak az asszonyok.
És erőlködve, rángva,
égbe röppenne, mint elnyomott
lélek, a lángja.

A sötét környezetben fényt gyujt az ember, de ez a láng már antropomorfizált, az "elnyomott lélek" szabad élet utáni vágyódását szimbolizálja homályos-örök emberi kinnal. A világosság teremtői az "asszonyok", az emberi faj folytonosságának ősi szimbólumai. Mintha megannyi gyermeki élet születne általuk. Mint a faluból itt-ott felszálló füst, ugy lobbannak el az egyes fények,

majd a három pont irásjele következik, és egy pillanat alatt egy másik világban vagyunk:

El is lobban mind... Egy fény a rét
Az anyás hold-világa
elé nyujtja kövér tenyerét
egy bodza-ága.

2. A falu mitosza

A sok pontszerü fény egységes világitó tájjá változott, valójában nem ellobbant, hanem "szét"-lobbant a rét sik világát teljesen megvilágitja. A természet elemei mind emberivé váltak, a tárgyban megjelenő antropomorf fokozottan kiemeli, dekorativ-ornamentális pozicióba helyezi a humanizáltságot. Az egész világon a humanitás abszolut pozitivuma uralkodik, de az igazi emberi csak valamilyen nem-értelmi, örök érzelmi-humánus elvként jelenik meg. Az ember, pusztán emberré válásának misztériumával mintegy felszenteli ezt a tárgyi világot.

Örök boldogság forrása mos
egy repedt, csorba téglát.
Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák.

Mindent átfog a fényből származó öröklét, a természet és a falu ősi kapcsolatot hordoz a világgal, az anyaghoz visszatérés varázsát mutatja meg. A tárgyak, természeti jelenségek mitikussá növekednek ("Smaragd Buddha-szobrok"). Az eddig megjelent emberek: asszonyok, a világ maga is "anyás", a születés, származás ősi titka, az emberi nembeli lét lényege testesül meg, valami meghatározatlan tompa fájdalommal. A falu, a föld, a természet minden emberi élet eredete, létünk, születésünk ősi emléke.

A hirtelen, határozott, harcos tett nem időszerü, mindenütt a puha, fenséges, természeti erő, mindent legyőző méltóságtel-

jes lassusága uralkodik. A villanó behatoló hegyessel szemben (vadzab - kard) a tompa, sötét befogadó tárgy a domináns. Bennük a természet ősi mitikuma szól az emberhez, a sokezer év során kialakult általános emberi tapasztalat bölcsessége. A mitikusról irja Th. Mann Freud tanulmányában, hogy "valami időtlen kerül vele megint napfényre, és válik jelenvalóvá" (Mann, 1970. 282), a mult minden emberség összetorlódik az ilyen komor, ünnepélyes felemelő pillanatban.

A dolgok rendje nem fogalmi elemzéssel tisztázódik, csak a homályos megérzés uralkodik:

...Benne csend van. Mintha valami
elhangzott volna csengve.
Fontolni lehet, nem hallani.
Nincs, csak a csendje.

A csenddel beteljesedett a világ, minden valami homályos, puha kölcsönkapcsolat egységét kapta a megérzés szintjén. A megfogalmazott élmény nem konkrétan jelentkezik, lehetetlen érzéki szférába átvinni. Csak a valóság felszine mögé látó költő számára van, ő figyeli meg az ember és tárgy közvetlen kapcsolatának ősi, titkos nyomát a jelen világában.

3. A falu valósága

A következő versszakban már az értelem szintjére tevődik át a világ felmérése. Szinte belülről világosodik ki a tér, "földerül az értelem", megjelenik a mérnök-költő "fényszóróként" kutatva a valóság emberi lényegét, feltárja a misztikus kapcsolat racionális magját:

S ahogy földerül az értelem,
megérti, hogy itt más szó
nem eshetett, mint ami dereng:
eke és ásó.

A gondolkodó ember, az elme fedezi fel, hogy az ember és természet bensőséges kapcsolatának titka: a MUNKA, az ember és való-

ság tevékeny kölcsönhatása, a társadalmi és emberi nembeli lét létrehozója. Az ember évezredes, ősi kapcsolata jelenik meg a munkában, a létezés legemberibb módja, a természet humanizálásának lehetősége:

Szó, mert velük szólal a paraszt
napnak, esőnek, földnek.
Szó, mint szóval mondom én el azt
gondos időnek.

A munka: szó, kommunikáció, az emberi szubjektum közvetitése az objektiv világba, a dolgozó lényének, szellemének átvitele a dolog birodalmába, illetve ugyanilyen mértékben az anyag üzenete az embernek. Párhuzamos lett a paraszt és a költő, hiszen az utóbbi is saját szubjektiv érzéseit, gondolatait elmondva alkotja meg az emberi nem öntudatát, költészetét.

A szó, a munka: a legemberibb tevékenység ember és világ viszonyának titka, az ember kincse. A legkonkrétabb valóságtól (nap, eső, föld) a legelvontabb emberi gondolatig feszül az emberi tevékenység ive. Olyan értelmes létet hozhat, amely tiszta emberi (mint a "csecsemőnek a mosoly"), távol minden érdektől, áruviszonytól. Az ember és a tárgy viszonyát a szimbolikus faluban, az otthonban, ha értelmes emberi tevékenységre lehetőség van, még nem torzitja el az elidegenedés.

A virrasztó költő által ébren megálmodott gyönyörü világ ugyanugy az elvont lehetőség végtelenjébe fut ki, mint ezt A város peremén-ben is láttuk. Kétszer három pont jelzi a váltást, visszatér a költő személye és a közvetlen környezet realitása:

...Hallgatom az álmodó falut.
Szorongó álmok szállnak;
meg-megrebbentik az elaludt
árnyu füszálat.

A természet világa a parasztember számára a tevékeny emberi lét letéteményese, lehetősége. A "szorongó álmok" és a meg-

rebbenő füszál a negativ emberi jelen és a természet pozitiv lehetőségének ellentmondását sugallja. A természeti világ eufóriája után visszatér az első négy versszak borus-szomoru hangulata. A kin feloldódik azonban az éjszaka világában az alvó tárgyak nagy emberi lehetőséget sejtető totalitásában. Ebben a világban nem történt olyan feloldás mint A város peremén esetében, a dolgok csak a humanitás eszméjét adják, tárgyiasságukból nem következtethető ki a jövő világa, mint ezt a "gép" esetében láttuk. A költő a falu világával szemben csak mérhetetlen szomoruságot érez, belülről, önmagából a falu tragédiája, az ősi, primitiv humanitás elvesztése nem oldható meg. A "dombocska" a sziv analog párja a falu érzelmi, bensőséges szféráját nem egésziti ki az értelem adta lehetőséggel, ez inherensen innen nem fejthető ki.

4. A társadalmi lét tér-tipusai

Az eddig elemzett versek alapján az emberi környezet alapvető kettősségén keresztül a közösségi lét két szinterét tudtuk elkülöniteni:

1. Létezik az ősi örök emberi kapcsolat a természettel, szimbolikus alakja a földmüves, objektuma a föld, eszközei a kapa, eke, ásó, létezésének tere a falu. Világa statikus, homályos melegség uralkodik benne, negativ érzése egy belülről jövő megfoghatatlan kin. Közössége természetcentrikus (falu, család, anya). Alapja lényegében a természetiség fogalom, olyan "értékfogalom, mely a társadalmi létből nőtt ki. Az embernek azt a spontán önkéntes szándékát jelöli, hogy megvalósitsa önmagában az emberi nem meghatározásait" (Lukács, 1976.II.köt.154.). Alapvető eleme az emberi nem megszületésének feltétele és motorja a munka, ember és természet sajátos anyagcseréje. A falu mindig közvetlenséget is szimbolizál, "közvetlenül környező természet-

tel fenntartott közvetlen anyagcsere" (Lukács, uo.). Törvényei az örök és mindenütt egyforma természet szabályai.

Személyes szinten ez az érzelmi szféra tulsulyát jelenti, a földmüves a világ alaptörvényeit érzi, elszenvedi, de nem értelmezi. Nem az elme, hanem a sziv tere. Gyakorta kapcsolódik hozzá az anya motivum, a védtelenség szétszórtság képe. Közösség, annak ősi, természetes patriarchális értelmében, erős az emberek szubjektiv szomszédossági kapcsolata. Hiánya, hogy nem történeti, hanem egy örök elvet akar megvalósitani, figyelmen kivül hagyva a "természetesség" történelmileg változó fogalmát.

2. A forradalmian uj létmód a munkásságé, szubjektuma a munkás, objektuma a tárgyi világ egésze, eszköze a gép, létezésének tere a város, a város pereme. Világában rendkivüli dinamika, prófétikus elhivatottság uralkodik, negativ érzése a hidegség, sivárság, az elidegenedettség anyagi és szellemi nyomora. Közössége társadalmi-funkció centrikus, a munka csak egy eleme a létnek, a társadalmi-politikai harc fontos szerepet kap. Sürün lakott vidék, ennek ellenére nincs olyan szomszédossági viszony, mely patriarchális kapcsolatokon alapul. Az emberek világa egyedek atomjaira esett szét, megszünt a természeti kapcsolat. Ennek következménye lesz, hogy "a legegyszerübb életfunkciók is társadalmi közvetitéssel jelentkeznek", a "társadalmi lét tisztábban és kizárólagosabban társadalmiasuló felépitése" (Lukács, uo.) jelentkezik. Az egyedekre bomlott világ igy tisztán társadalmi szervezetekbe, osztályokba, pártokba kapcsolódik be. "A város már a népesség, a termelési szerszámok, a tőke, az élvezetek, a szükségletek koncentrációjának

ténye, a falu viszont éppen az ellentett tényt, az elszigetelődést, az egyedülállóságot szemlélteti" (MEM, 3., 50.).

A régi szomszédosságot, a vérségi jellegü, családias kapcsolatot József Attilánál uj tipusu emberi "szomszédság" váltja fel. Ez már tisztán társadalmi: politikai, osztálykapcsolat, számára ez a kapcsolat válik közösségteremtő erővé. A város a falu általánosságával, örök jellegével szemben egy történelmi kor, a kapitalizmus jellemzően domináns településformája. Az emberi társadalmi fejlődésnek azt a szakaszát rögziti, amely közvetlen előzménye és alapja egy jövendő, emberiség szintü, humánus társadalmi formának.

A két közösségi forma ilyen elkülönitése után válik rendkivül fontossá viszonyuk meghatározása. Első pillantásra is látszik, hogy a két szimbolikus településforma gyakran igen nehezen választható szét, sokszor egy közösség, egy ember mindkét létformát megvalósitja. Következésképpen nem kizáró ellentétek. Sőt sokszor kiegészitik egymást, az ősi az ujat, az általános emberi a konkrét közösségit, az individuális a társadalmit. A történelmi fejlődés igazságának megfelelően azonban kialakult a városi dominanciája, ez a jövő felé nyitott, értelmi jellegü, uj, minden eddiginél társadalmibb és szélesebb közösséget alkotó forma. A falu csak a városon keresztül kapja meg értelmét. Mintha ontológiai létszintekként épültek volna egymásra. A falu szimbolikus tartalma minden közösségi léthez elengedhetetlenül szükséges értéket hordoz. Mai, számunkravaló értelmét azonban csak a város által nyujtott uj lehetőségeken, uj renden keresztül kapja meg. Közöttük igazi dialektikus kölcsönkapcsolat létezik. Filozófiai párhuzama a biológiai és a társadalmi lét-szféra ontológiai

viszonya lehet, abban az értelemben, ahogy azt Lukács György kifejti A társadalmi lét ontológiájáról cimü müvében.
Az ilyen bonyolultan egymásra épülő dialektikus kapcsolat nem ritka József Attila költészetében. Ugyanez valósul meg a szív és az elme párosában. A szív, mint már megjegyeztük, gyakran kötődik a faluhoz. Az érzelmi-megérző viselkedésmód az emberi lét elengedhetetlenül fontos része. Igazi értelmét azonban akkor kapja, ha az elme, a racionális gondolkodás átfogja, értelmezi, irányitja.

IV. AZ EMBER ÉS VILÁG VISZONYA - A TÁRGYAK ÉS A TERMÉSZET

1. A természet képe

Végül az ember és világ viszony vizsgál tának lezárásaként röviden - eddigi elemzéseinkre támaszkodva - áttekintjük költőnk viszonyát a tárgyi-természeti valósághoz, illetve néhány müfajelméleti kérdést is felvetünk.

Bálint György irja József Attiláról: "még a borsóról is szépen tudta elmondani az igazságot" (1966,II.köt.270.). Vizsgálódásainkban most ennek hogyanjára térünk át. Az ember és természet viszonyáról lesz szó, a "természet" szó átfogó értelmében, belefoglalva minden dologi jelenséget még az ember által létrehozott tárgyakat is. Az ember és a természet közötti viszony történelmi fejlődés eredménye: "a természethez való meghatározott viszonyulást a társadalmi forma szabja meg és megforditva. Itt, mint mindenütt, kiviláglik a természet és ember azonossága oly módon is, hogy az embereknek a természethez való korlátolt viszonya megszabja az emberek korlátolt viszonyát egymáshoz, és az egymáshoz való korlátolt viszonyuk a természethez való korlátolt viszonyukat" (MEM,3.köt.31.). Nyilvánvaló,

hogy a világnézet lényeges eleme nem választható el a társadalmi léttől. Minden költőnél - József Attilánál különösen - erős kölcsönhatás fedezhető fel természet és társadalom között, a magánvalóan létező természet mindig valamilyen szempontból számunkra-valóként jelenik meg.

Talán ő volt az első magyar költő, aki a materiális világ igazi egységét meg tudta jeleniteni müveiben. Nála aligha lehet különválasztani a tárgyi világ ábrázolására hivatott un. tájleíró költeményeket az egyéb társadalmi-közösségi témájuaktól. Költészetének csucsán mindezeket szerves egységbe tudta összeolvasztani. Számára a <u>természet</u> (az <u>anyagi világ</u>) az ember és a társadalom materialitásának végső és állandó bizonyitéka, egyben emberi önkibontakoztatásának tere és tárgya.

A természet, a valóság elemei reális formájukban jelennek meg, ugyanakkor mindent áthat valami "végigvitt humanizáltság". A természet elemei nagyon gyakran kapnak szimbolikus funkciót. Ez egyrészt az egész megjelenitett szintér alapjellemzőiből következik (pl. hogy őszi képet mutat be), másrészt pedig az egyes elemek komplex, több versen keresztül kimutatható kapcsolatba kerülnek, önálló jelentést vesznek fel. Ez lehet mindig ugyanazzal a szóval, dologgal megjelenitett (ilyen a "rügy"= tavasz; "varju"= halál, tél), gyakori viszont az olyan eset is, amikor a megjelenités a dolgok rokon osztályával történik meg (ilyen a Tamás Attila által is elemzett háló-kép vagy a fabokor = egyedüllét, elhagyottság), sőt gyakran a dolgok valamilyen általános jellemzője kap kettős jelentést (kerekség, hegyesség). A tárgyi lét elemei igy elvesztik csupán anyagi jellegüket és emberivé, emberre vonatkozókká lesznek, az emberi

viszont a dologi-tárgyi világ anyagiságával telitődik, ember és anyagi világ különállása megszünik.

Ez bizonyos mértékben hasonlit a népi realizmus, a népies világkép alaphelyzetére, ahol ember és természet harmonikus egységben van, a természet tükrözi az emberi érzéseket, támogatja az igazságos emberi világot. A természet hatalmas organizmus, mely örök, erkölcsi szempontból mindig pozitiv mechanizmussal müködik. Az embernek ennek analógiájára kell élni. Közössége természeti jellegü (család), tevékenysége nem természetellenes, hanem annak rendszerébe illeszkedő. Mindez az ember számára a harmonikus boldogság állapotát hozza.

A romantika világában (és később a szimbolistáknál is) a természet mitikus, homályos, igen gyakran ellenséges, antihumánus. József Attila verseiben ez az érzés is előfordul, de 1935-ig egyértelmüen az előző tipus dominál. Pontosabban, ennek a tipusnak az alapsémája, megjelenésében lényeges módosulás történik. Egyrészt, mint ezt Tamás Attila is megmutatta (1964,123.) - a régebbi természet-fogalom helyett a dolgok,tárgyak világa lesz a lényeges. Másrészt - és talán ez még lényegesebb - a népies világképben irányitó szerepü volt a természet (a földmüves életet megszabta megélhetésének forrása), vagy a természetes létforma (patriarchális család), az embernek azonosulnia kellett ezekkel. József Attila esetében ember és természet egyensulya ugy valósul meg, hogy a magasabb létforma, az emberi, társadalmi lesz a döntő, a meghatározó, de csakis az ontológiai elsőbbséggel biró természeten alapulva. Igy valósul meg költői-képi szinten az, hogy "a természet az ember szervetlen teste" (Marx, 1970,49.). Hasonló megfogalmazást olvashatunk József Attila

"A szocializmus bölcselete" cimü irásában: "Az emberi társadalom alakulása nem is függ mástól mint magától a társadalomtól és a természettől, amelynek része. Ám ahogyan az ember része a természetnek, ugy a környező természet is társadalmivá lett; szocializálta az ember, a szociális lény." (ÖM.III.149.)

József Attila költészetében - különösen az általunk vizsgált periódusban már nem a magábanvaló természet a döntő, hanem az ember által létrehozott, teremtett tárgyi világ. Ez a fajta "természet" már - annak ellenére, hogy objektiv - egyben emberi is, történelmi-társadalmi szempontból időben-térben rögzitett. Eddigi elemzéseinkből is már egyértelmüen kiderült, hogy ez a tény fontos következményekkel jár a költői képek szerkesztésének módszerében. A világkép elemeként funkcionáló valóságmozzanat emberi vonatkozását igy nem kivülről, elvontan, a költői szubjektumból kapja, hanem saját tárgyiasan is birtokolt lényegi tulajdonságaiból vezethető le. Mintegy magából a dologból, tárgyból fejlődik ki az emberi tartalom - de ezt az előző átalakitó-teremtő emberi tevékenység, a társadalmi ember a maga meghatározottságában helyezte a tárgyba. Az előbbi vonatkozás József Attila és Ady, a második költőnk és Petőfi alkotó mód - szerének különbségét jelzi. Azt az eltérő viszonyt, mely a tárgyi valóság ábrázolásában a három költő között kimutatható. József Attila természet-szemléletéről valóban elmondható az, hogy "minden táj és minden tárgy, amit ez a költő leir, szimbólum, mély lirai hangulatoknak, merész kép- és fogalomtársitásoknak nyomasztóan erős jelképes megjelenitése" (Bálint György, 1966. I.köt. 409.).

Ebből a szempontból is Petőfi és Ady örökségének továbbfejlesztője. Petőfi nagy költői tette volt, hogy költészetében a kezdeti népies "objektum uralom" (1845-ig), majd a romantikus "szubjektum uralom" (Felhők-ciklus) után meg tudta teremteni a kettő egyensulyát és ezek egységét a társadalmi lét problémáival. Király István Petőfi tájszemléletével vetette össze Adyét. Szerinte Ady sajátos módon vitte tovább és ellentétezte Petőfi tájszemléletét. Megőrizte, hiszen a "pusztán érzelmi jellegü forradalmiság megjelenitésére" (Király, 1972,I.köt. 170.) kiválóan alkalmas a tárgyak világa. Ami viszont ellentétes volt Ady és Petőfi között az, hogy Ady "az eszményitett tájat mint ugart, pusztát, mocsaras rónát jelenitette meg" (Uo.), azaz ellentétes tartalmu negativ eszményt ábrázol. Adynál a megjelenitésben az objektum egyértelmüen szubjektivvé válik, jelentésének lényegét döntően a költői én adja meg, bizonyos esetben ugyanazon dolog ellentétes értékü is lehet. Egyetérthetünk azzal, hogy "az ő (mármint Ady - B.A.) látása élt József Attila szikárló komor tájaiban is")u.o. 178.), ugyanakkor az alapvető különbséget is fel kell tárnunk. József Attila volt az első, aki mint a munkásosztály által megteremtendő potenciális jövő hirnöke, képes volt a marxi humanizmust a természetszemléletben is érvényre juttatni. Nála - Adyval szemben - a szubjektum és objektum egyensulyra jut, nem "eszményit", a kettő egységben van. Például nem tudni, hogy a Téli éjszaka természetképe vagy az elidegenedett világ eszmei lényege az elsődleges teremtő. Mig Adynál nyilvánvaló az "égig érő giz-gazok" poetizált, szubjektiv jellege, József Attila téli éjszakája mintha a maga végigvitt realitásában szülné meg az eszmét, az embert. Ugyanakkor a tárgyi lét sem

vált meghatározóvá, hanem a kettő kölcsönkapcsolatba került, megszületett a természet humanizálása és az ember naturalizálása.

2. Totalizálás és analitikus lebontás

József Attila természetképének másik jellemző vonása, hogy a tárgyi világ egészére kiterjed, a mikro-kozmosztól a makro-kozmoszig. (Erről Hankiss Elemér ir kiváló József Attila tanulmányában; Hankiss, 1969.) Az objektiv és az egész mégis minden szinten felmutat valami mélységesen emberi, antropomorf sajátosságot. Sajátos módszere költőnknek az, hogy a természet első szinten ebben az egész-jellegben, mint a lét hátterét adó totalitás jelenik meg. Ugy hiszem, hogy természetszemléletének legfontosabb jellemzője, hogy ez a totalitás nem marad meg az elvont teljesség szintjén, hanem (legalábbis a nagy versekben) elemző-lebontó folyamaton megy keresztül. A tárgyi környezet (évszak, stb.) alkotó elemeire bomlik, megjelenik a hozzá tartozó szin, forma, hang, fény-árnyék. Ez több szempontból jelentős. Egyrészt itt érhető tetten a liraizált tárgy objektivitáshoz kötöttsége. A "tél" önmagában, elvontan is megadhat valamilyen hangulatot, igy mint poetizált élettartalom szerepel, ekkor erősen szubjektiv (Ady természetképei). Ha az elemek lebontása is megtörténik, akkor a szubjektiv tartalom korlátozása nélkül kap a szimbólum erős objektivitást. Igen erős belső dinamikához jut igy a kép, a tárgyi valóság és a költői eszme állandó feszültségben éri el a kivánt hatást. A mászó surolókefe vagy a gondolkodó vakolat elemi önmagában is hordozza az objektiv-szubjektiv feszültséget. Az ilyen elemekből összeállitott természeti totalitás ujból objektiv - mint a külváros -, és

szubjektiv - mint valamilyen gondolati tartalmu táj - önmagában is, meg részeiben is.

Az elemző-lebontó folyamat másik fontos következménye, hogy az egész-jellegü táj olyan részekre bomlik, melyek a pszichikus érzékelés materiális, szinte atomi alapelemei. Az érzékelés legelemibb sikjai müködnek itt (látás, hallás, tapintás), igy a komplex, szimbolikus, elvont kép gyökereiben az anyagi létre utal vissza.

A képek és a képi elemek mindig valamilyen intenziv totalitás mentén szerveződnek. Az évszakok esetében könnyen kimutatható, hogy a tél és a nyár megfosztottságot illetve telitettséget jelöl. Ez a modell intenziv totalitás, a pozitiv és negativ feszültsége. Elvileg a valóság minden extenziven előtalálható jelensége rámérhető erre a párra. Gyakran együtt jelennek meg, mint ezt a Téli éjszakánál láttuk.

3. A verskezdések müfajelméleti háttere

Mindezeket az általános következtetéseket még kiegészithetjük az általam - jobb kifejezés hiján - a verskezdés kérdésének elnevezett problémakörrel. Ez már határozottan és kizárólagosan a József Attila-i életmü sajátja. Nagyon gyakran (a nagy versekben mindig) megfigyelhetjük, hogy a költői közlés valódi megindulása előtt (vagy a közlés után) megtörténik a költői én lokalizációja valamilyen pontosan meghatározott, időben és térben reálisan adott helyhez kötése. A vers megirásának ilyen rögzitése egy filozófiai értelemben vett ITT ÉS MOST kijelölését jelenti. A költői világnézet szempontjából rendkivül jelentős lehorgonyzás a konkrétumba, az objektive jelenleg és itt létező valóságba. A konkrétum az ITT ÉS MOST mindig az egész-

ember világa. Benne nem tudatositva, de folyamatosan jelentkeznek-kihunynak a lényeges emberi problémák. Sokszor látszat formát vesznek fel, megtévesztő, lényegükkel ellentétes, attól eltérő alakban jelennek meg. A költői munka ezen problémák tudatositása, a költő a valósággal ember-egésze viszonyt alakit ki. Ez koncentrálást jelent valamire, a konkrét sokszinü közvetlen valóság helyett a megtisztitott (= elvont) lét-probléma átfogó megértése történik. Az alkotás során az érzéki formában megjelenitett elvont azonban nem a valóságtól idegen, oda kivülről bevitt gondolat. A lehorgonyzás esztétikai funkciója az, hogy mindig valamilyen jelenlevő objektivitásból bontakoztatja ki az általános emberi problémát. A költő sajátos szerepet kap: a konkrét helyzetben létező, de az elvont gondolatokat is kifejező lény, közvetit, továbbad. Szervező közép a kifejezés ismert lukácsi értelmében (v.ö. Lukács, 1969,II.köt.177-207.). A mü hátterében igy megadott kettősség éles feszültséget hoz létre a konkrét szituáció és az elvont probléma között. Igazi dialektikus kapcsolat jön létre: a konkrétból mindig az általánoshoz, elvonthoz jutunk, ez viszont mindig visszakapcsolódik az ITT ÉS MOST létezőhöz.

Az egyes versek eddig végzett elemzéseinél már láttuk (és A Dunánál esetében ujra találkozunk azzal), hogy a konkrét szituáció gyakori és következetes lehorgonyzó használata nem rombolja szét a lira sajátos müfaji kereteit. Sőt, talán éppen kitágitja azt. Lukács György a lira elméletével foglalkozó irásaiban mindvégig ingadozott annak eldöntésében, hogy a lirai mü ad-e magában totalitást vagy nem. Hol arra az eredményre jutott, hogy a lira is megteremti sajátos totalitását, máskor arra, hogy

ezt csak a ciklus, verseskötet egésze - tehát több lirai mü - képes megvalósitani. A teremtődő természet erősen szubjektivizált és nyilvánvaló, hogy a valóság rövid és szubjektiv vetülete (pl. egy egyszavas vers) nem képez totalitást. Viszont az sem igaz, hogy egyetlen önálló lirai mü sem mutat totális világot.

József Attila számára a konkrét szituáció fenti használata éppen a totalitás kialakitásának eszköze. Az objektum és szubjektum közötti dialektikus iv kifeszitésével megszünteti a közvetlen és teljes szubjektivitás látszatát. A konkrétan megadott verset iró ember, a szubjektum, azzal, hogy megjelenik, bizonyos mértékben leválik a müről. Mintha két szintje lenne az ilyen lirai alkotásnak. Van egy konkrét ember, itt és most, aki elmondja érzéseit, gondolatait. Tőle elválasztva jelenik meg a benne mint költőben "teremtődő világ", maga a lirai mondanivaló, a lira eszközével, a müfaj sajátos rendszerében. A két szféra legtöbbször élesen szétválik, általában még a szintváltás sorát is meg lehet, eddig meg tudtuk jelölni. Eszköze elsősorban az ige száma és személye (én - mi), az igeidő, a konkrét tartalom, hely és időhatározók (pontos helymegjelölés - általános hely), illetve komplexebb elkülönitő elemek (értelem - érzelem).

A két szféra szétválása különös következménnyel jár. A konkrét költői szint egyedi, egy embernek, a költőnek jelenje és itt-je. Következésképpen ez partikuláris, emiatt pedig véletlenszerü. Véletlenszerü azért is, mert teljesen mindegy, hogy a költő itt vagy ott, ekkor vagy akkor kezd gondolkodni. A másik szint, a költői közlés, a világ bemutatása viszont mindig

általános és elvont, az "én" helyett a "mi" szerepel, a jelen pillanat helyett a történelmi mult és a jövő. A bemutatott világ mindig nembeli, általános emberi és szükségszerü. Szükségszerü, mert pl. a Téli éjszaka elidegenedése csak adott társadalmi-történelmi folyamat meghatározott pontján jelentkezhet, térben és időben egyaránt. Már az előző elemzések során kimutattam, hogy a konkrét, lehorgonyzó rész bizonyos értelemben epizált: hely, idő, történés megadása a "teremtett világ" rendjében, valóságos, "kézzel fogható" jellege van (Elégia). A közlést tartalmazó rész viszont mindig lirai, szimbolikus, "teremtődő természet". Olyan helyzet teremtődik tehát, amelyben egy minden tekintetben valóságos "világ-szelet"-hez, a konkrét szituációhoz képest a lirai rész ugy viszonyul, mint véletlenszerühöz a szükségszerü, felszines igazsághoz a valóság lényegét megmutató igazság. A teremtődő természet a versen belül kialakult ellentmondásos viszonyban valóságosabb valóság, mint a megjelenő teremtett természet. A müalkotás totalitás-jellegéhez pedig - mint ismert - elsősorban az szükséges, hogy a "saját világ" elemei a szükségszerüség törvényével kapcsolódjanak egymáshoz. A két szint kapcsolata ráadásul sajátos minősitésü költői tevékyenségen, a virrasztó értelem gondolkodásán keresztül jön létre. A gondolkodás - a racionális valóságot feltáró megismerő tevékenység - válik a liraizált rész, a totális világ forrásává, teremtőjévé.

Az egész rendszer tehát ugy áll össze, hogy vagyok - gondolkodom - felismerem a törvényeket.

A vagyok: partikuláris
egyedi
itt és most
epizált
véletlenszerü

A felismerem a törvényeket: nembeli
általános
társadalmi-történelmi
lirai
szükségszerü

A két szféra kötése többféle módon történhet. Van amikor a bemutatott tárgyak a kezdés után rögtön erős szimbolikus tartalommal telitődnek (Levegőt!), a Téli éjszakában folyamatosan létező másik szférát jelöl, vagy van amikor a konkrét tartalom visszatér és elvonttal telitődik (A város peremén).

Ha József Attila többi versét - legalábbis az 1933 utániakat - is szemügyre vesszük, lira-elméleti szempontból három tipust különithetünk el. Az egyik az expressis verbis lirai mü, mely a lét egy szubjektive döntő, átélt aspektusát közvetiti és amelyről az előbb mint önmagában totalitást nem képző tipusról beszéltünk. A kötetszerkesztés totalitást adó technikáján tul megfigyelhető egy hasonló logikáju totalizáló szerkesztés is: a versek sorozatának egyetlen müvé, versfüzérré süritett változata (Medáliák, Flóra, Hazám), ahol valamilyen egységes probléma "aspektusai" helyeződnek egymás mellé.

A második tipus az itt részletesebben vizsgált epikus alapokra épitő lirai szerkesztés. A "tárgyak totalitása" az a valóságháttér, konkrét környezet, amelyből a lirai átélés indit. Az epika minden lényeges melléke - természetesen csak csirájában - megtalálható, van egy "hős", a költő, van egy objektiv környezet, és van egy esemény: a lét szubjektumon keresztül történő értelmezése. Akárhova jut a vers, a konkrétumba rögzitettsége megmarad, és mintegy a visszatérés kényszerét rejti magába

(ami rendszerint meg is történik - lásd "mellékdal" később). Az epikának "a világ meghatározza az embert" elve igy minden lirai elvonatkoztatás mögött felderengő alapigazságként működik, a szubjektiv teremtő intenció erre a bázisra épül és ide irányul - akár alkotó, átalakitó és nemcsak átélő módon.

A harmadik totalizáló funkcióval biró lirai szerkesztésmód inkább drámai jellegü, a "mozgás totalitása" módszerét alkalmazza a szubjektiv-személyes mondanivaló megalapozására. E tipus inkább a későbbi időszakban, az utolsó években jelentkezik, reprezentativ változata a Németh G. Béla által részletesen kibontott "önmegszólitó verstipus" (Németh, 1970.621-670.). Ez olyan "te"-formáju vers, amelyben szükségszerüen és ellentétezve jelentkezik két pólus, ezek egy kvázi, látszólagos, teremtett természetet hoznak létre, olyat, amilyen a dráma alapvető retorikai technikájára, a dialógusra jellemző. A dialógus akkor sem válik monológgá, ha a másik meg sem szólal, hiszen egyrészt potenciálisan felelhet, mert reálisan ott van, másrészt mert pusztán létével ellenvéleményt képvisel. (A Gyermekké tettél... pl. azért nem drámai, mert a potenciális felelet, a reájelenlét nincs meg benne.) Jellemző rá a két szereplő feszült, kolliziós helyzete, az egyik mindig remél, a másik nem remél, az egyik elutasit, a másik elfogad. Igy az önmegszólitó verstipus "hősei", a költő által szubjektive átélt két lehetőség személyekbe objektivált változatai, egyetlen összefogó viszonyrendszer két pólusát adják, egymás nélkül nem azok amik, drámai létüket kapcsolatuk, ellentétük teremti. A drámai elem ilyen alkalmazása erősiti az objektivitást és a személyességet társadalmi jelleggel ruházza fel. Bizonyos távolság teremtődik

ugyanis a tükrözött létformákkal szemben, de a jelenlét mégsem szünik meg (mint a 3. személy esetében). A Szabad ötletek jegyzéke két ülésben szinte tanulmányirói pontossággal jeleniti ezt meg. A pszichoterápiás helyzetről irva beszél arról az önmagunkhoz való elidegenitő viszonyról, amikor az ember saját magát - objektiv önvizsgálat érdekében - második személyként veszi.

4. A "mellékdal" funkciója

Eddigi fejtegetéseink azonban csak a probléma egyik oldalát világitották meg. Azt vizsgáltuk, hogy a ~~s~~ konkrét költői itt és most megadása hogyan járul hozzá egy sajátos, önálló lirai totalitás létrehozásához. A vagyok megjelölése igy másodlagos jelentőségünek, a lirai közléshez képest járuléknak tünhet. Az esetek legtöbbjében azonban ez nem igy van, a kölcsönkapcsolat alapján a konkrét, rögzitő szituáció további értelmet nyer, a költői én világa sajátos jelentéstartalmat nyer. Ezt az ellentétes irányu folyamatot a mellékdal lirai szerepének vizsgálatával próbálom leirni. Valójában az előbbi részben emlitett "konkrétumhoz való visszatérés kényszere" érvényesül itt, csak a konkrét immár nem a költő tárgyias környezete, hanem személyes egyedisége, életének konkrét valósága, megszervezése. A mellékdal igy már nem közvetlenül a tárgyi világ költői megjelenitésének problémája, hanem általános világnézeti-etikai kérdés ezért tulnő fejezetünk témáján. Formálisan, feltüntetve csak az Óda végén szerepel mellékdal, a gondolati elrendezés, a tartalmi jellemzők alapján - mint megkisérlem kimutatni - minden vizsgált nagy vers végén megtaláljuk.

A versek felépitésében kimutatott felismerem a törvényeket rész mindig valamilyen általános, összemberi problémát vizsgált. A város peremén a munkásosztály történelmi küldetését mutatta meg, a Levegőt! a negativ rend és a jövő pozitiv rendjének különbségét irta le, a Téli éjszaka az elidegenedett jelen világot és ennek megszüntetési lehetőségét jelezte. A mellékdal jellegü zárás véleményem szerint egy lényeges etikai viszonyt jelez. Szorosan kapcsolja az előzőben tárgyalt kérdéshez az, hogy mindig az "én vagyok" konkrét szintjéhez kötődik, általában a vers végén, mintegy lezárásként jelentkezik. Lényege a következő: a központi közléseként elmondott, bemutatott potenciálisan megteremtendő legpozitivabb vagy az elvileg lehetséges és megszüntetendő legnegativabb összemberi lehetőség között mindig van egy olyan jelenben megvalósitható optimum, amelyet az értelmes egyes ember gondolkozva-érezve meg tud valósitani. A versekben magas hőfoku, elkötelezett, eufórikus hangulat uralkodik, a negativ és pozitiv végletek felismerése katartikus hatásu. A katarzisnak azonban csak akkor van értelme, ha a hatás után-jának mindennapi életében valami értelmes, az egyes ember etikai-közösségi önkiteljesitése felé mutató tendencia valósitható meg. A "nagy cél", az igazi embert megrendítő nagy élmény a mai ember számára a mindennapok harcaiban kell megvalósuljon. Fel kell ismerni a tendenciaként meglévő nagy célokat, de ezek igazi számunkra-valóvá tétele csak itt és most, az adott világban, az egyes ember tevékenységében lehetséges. A forradalmi helyzet mindig felkinálja a "nagy ügy" közvetlen, gyors megoldási lehetőségét. Ilyenkor történhet a füstölő-lángoló sziv kiemelése, indul be az érzelmek és a szenvedélyek dinamikájával irányitott cselekvéssor.

Ennek csak a forradalmi helyzetben van értelme. Akkor azonban, amikor "megvilágosul gyönyörü képességünk a rend", a nagy szélsőségeknek, igazi forradalmi fellángolásoknak épitő, értelmesen tervező folyamatos emberi tevékenységgé kell válniuk. A katarzis utánja sohasem a szenvedély elmulását jelenti, hanem beépitését a valóságos emberi életfolyamatba, az értelem és érzelem egyensulyának helyreállását. Itt az érzelem is megkapja értelmét, a katarzis által kiváltott pillanatnyi érzelmi robbanás az emberi élet uj etikai minőségévé válik. Természetes, hogy a szenvedély veszit intenzitásából, de ez pozitiv veszteség, értelmessé, emberivé, egyénivé válás. Nincs ember, aki tartósan élhetne az Óda első részének szerelmével, vagy el tudná viselni a folyamatos, önfeláldozó nembeli-közösségi létet A Dunánál mintájára.

Véleményem szerint a mellékdal-szerü zárásoknak ez a katarzist rögzitő funkciója alapvető jelentőségü. Mindig a szemlélődő, virrasztó értelmes lény konkrét személyéhez kötődik, mintegy felemeli az egyedit. Az először pusztán a jelenség szintjén, konkrét környezetében megadott személy individuummá válik, felismeri a törvényeket, majd ezeket egyéni életében, mindennapi etikájában meg is valósitja. Az epikus jellegü háttérrel megalapozott valóságos világ - az emberiség történelmileg konkrét nembeli lényege - már nem egy tőle idegen költő-egyed szemléletének tárgya, hanem éppen az egyéniség mindennapi világába integrálódva realizálódik. Másrészt meg a véletlenszerü egyén ehhez az összemberi folyamatba kapcsolódva teljesiti ki önmagát. A véletlenszerü egyed igy a szükségszerüség pozitiv rendjéhez igazodik. A felismerés és megvalósitás következménye, hogy a

konkrét egyén különválik a világtól, szemlélődő viszonyt alakit ki. Arra a következtetésre jut, hogy a nagy események nem benne, vagy másban, hanem a valóságban és az ember és valóság viszonyában történnek meg. Az ember felfedezi a nagy törvényeket, pontosabban ezek szinte berobbannak életébe, végig kell gondolnia őket és át kell alakitani saját ~~életének végig~~ életét, világképét. Teljes mértékben és rendkivül mélyen marxista etika ez. A kiindulás pontja a konkrét társadalmi egyed, a végpont pedig ugyancsak a konkrét, de már tudatos individuum. Nagyon lényeges emberi kiteljesedési folyamat is ábrázolódik itt, mégpedig személyes szinten. Gramsei irja, hogy "saját személyiséget teremteni annyi, mint tudatositani a viszonyokat". A vers kezdetén adott költő-egyén a "viszonyok", az emberi lét döntő meghatározásainak "felismerésén", tudatositásán keresztül jut el a nembeli individuum szintjére.

Az 1932-36-os nagy versek elemzése közben már részletesen szóba került a most elméleti szinten megvilágitott mindkét probléma. Elég emlékeztetni a Téli éjszaka és A város peremén mérnök-költőjére, a Falu virrasztójára, az Elégia eredetét vállaló individuumára vagy A Dunánál költőjére (lásd következő fejezet).

V. A KETTŐS LÉT - VILÁGKÉP ÉS LÉTÉRTELMEZÉS

Már az "Ember és világ" cimü fejezetnél jeleztük azt a kettősséget, amely József Attila 1933-as költészetét jellemzi. A lirai kifejezésmód tipizálásával gondolati illetve személyes lirát különitettünk el. Ez természetesen még csak leiró megkülönböztetés. Most kisérletet teszünk arra, hogy ezt a kettős-

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

séget a világkép szintjén magyarázzuk. Kérdésünk az, hogy a művészileg megjelenitett, objektivált nembeli öntudat milyen rendszert alkot, miért és hogyan hozza létre az emlitett kettősséget. Életrajzi adatokból tudjuk, hogy az általunk Reménytelenül csoportnak nevezett versek a Téli éjszaka csoportjával párhuzamosan keletkeztek, tehát önálló, elkülönithető válságperiódusról nem lehetlszó. Ugyanakkor a két csoport párhuzamos léte nem mellőzhető, sem az előbbi csoport javára (mint ezt Bori Imre teszi; 1965.), sem annak kárára (mint ezt számtalan vulgarizáló József Attila kép megtette). Már korábban jeleztük, hogy az is egyértelmü: a költő tudatában volt a két tipus létezésének, hiszen köteteit (a Medvetánc utolsó részét és a Nagyon fáj-t) ennek az elvnek az alapján, vagy legalábbis ezt figyelembe véve szerkesztette (pl. a Medvetáncban a későbbi Számvetést előre hozza, összeköti a Reménytelenül-lel).

1. A létértelmezés keretei

A Reménytelenül cimü költemény kétségtelenül nagy vers, de már első olvasás után nyilvánvaló, hogy lényegesen különbözik az eddig részletesebben megvizsgált müvektől. Jóval rövidebb, mindössze három négysoros strófa. A Medvetánc (Révai, 1934.) kötetben viszont kiemelt helyet kap, az utolsó rész (Versek 1933-34-ből cimü)kezdő verse. Ugyanugy blokkot képez mint a Téli éjszaka csoportja, talán nem véletlenül éppen a társadalmi-emberi totalitást bemutató költemények előtt. A sorrend a következő: Reménytelenül (Lassan, tünődve és Vas-szinü égboltban), Számvetés, majd ezután jön a már emlitett Téli éjszaka, Elégia stb.

A Reménytelenül nem ábrázol olyan értelemben vett lirai totalitást mint a Téli éjszaka vagy A Dunánál. A versben megjelenő szubjektivitás valóban csak a világ egy, szubjektiven természetesen rendkivül fontos részát jeleniti meg. Mégis, ez a probléma a vers szövetéből kibontva csak egyes ember(ek) létében válik döntővé. Nincs meg a gondolati versek objektiváló, közösségi háttere. Mintha negativ mellékdal lenne, eltünt a "fődal", az individuum támasz nélkül maradt. A költő-egyén egyedül, saját hangulati-érzelmi világába fogadva próbálja megérteni a negativ valóságot. A világ ilyen teljes, de személyesen totalizált képét jelzi a "létértelmezés" megkülönböztető szerepü fogalma.

a/ Egy modern odüsszeia vége

Világképének felépitése már az első olvasás után is nyilvánvaló világkép-folyamatra, az EMBER - ÉN - SZIVEM lirai-logikai szempontból rendezett hármasra alapul. Az előrehaladó folyamat egy-egy állomása egy-egy versszakot kap, pontosan kimért mérföldkövek ezek a bejárandó uton.

Az első egység az általános, elvont létező, az EMBER. Körötte egy környezetet találunk, mely "homokos" terméketlen, tartalmatlan, sőt hideg ("vizes") egynemü, egyforma ("sik"). Az ember valamilyen ismeretlen helyről "jött", erről semmit sem tudunk, csak azt, hogy a jelen pillanat valaminek a zárása, egy folyamat végpontra érkezése (végül...ér) történik. Valójában "mindenből", a lehetőségeket kináló szines életből érkezett ide, a lehetőségek lezárulásának szürke világába.

A tettek paradigmájában a folyamatot befejező, előrehaladást bevégző "ér"-t követi a hely állapotszerüségét sugalló "szétnéz". József Attila költészetében - mint ezt A város pere-

mén esetében már emlitettük, A Dunánál vizsgálatakor pedig pontositjuk - a látás nézés igéknek motivumszerü tartalmuk van. Általában a lét lényegének valamilyen szintü felismerését jelzik, különböző felismerési szinteknek megfelelően más-más igével. A "lát" és a "meglát" mindig a lényegi törvényekig eljutás fokát jelzi, mig a néz sokkal intuitivebb, egyedibb, nincsen törvényfeltáró ereje, csak mintegy reagál a valóságra. A "szétnéz"-és körbetekintés, a világ "felmérése". Modelljében ugyanaz, mint a költő-mérnök személyes életértelmező tette a nagy versek végén, csak hiányzik belőle az objektiv alap, a társadalmi háttér. Az elvont "ember" nem a valóságból nő ki, hanem szinte lebeg az elvont környezetben. A szétnézés módja a "merengve" feszültséget jelez a jelen és valamilyen emlék vagy vágy között, a most meglévő LÉT és az elképzelt LEGYEN között. A merengés pozitiv implikációja egy lehetséges alternativát jelez, a fennállóhoz képest másik világot, a negativhoz képest pozitivat. Ez azonban meghatározatlan, kizárólag szubjektiv, a "vágy" formájában létezik, azaz nem valóságos alternativa. Sőt még egy jelenben potenciálisan érvényesülni tudó eszmei lehetőségről sem beszélhetünk (olyan értelemben semmiképpen sem, ahogy a "humanitás" eszméje kapott döntő szerepet a kései Radnótinál). A "merengés" alternativa megadása nélküli szubjektiv alternativa, a "szomoru" "vizes" "sik" érvényessége továbbra is érintetlenül fennáll. Az ember-környezet viszonyban létrejött az a szituáció, amit elidegenedésnek nevezünk, amikor az emberi lényeg "az elvont gondolkodástól való különbségében és vele való ellentétben tárgyiasul (Marx, 1970. 103.)

Tovább folyik az EMBER drámája, a helyzetfelmérést döntés,

értékelés követi. A döntést nem szubjektiv érzések alapján hozza, hanem racionális tudatával, "okos fejével" kimérten, hidegen. A világra adott racionális reakció az egyedi-allegorikus "ember" meghatározó viszonya környezetéhez, dolgok, viszonyok érzelmektől mentes hideg felmérése és vállalása. Tartalma kettős: megállapitja az adott LÉT fennállását, megadja az "ez van" minden cselekvés előfeltételeként szereplő hátterét. A helyeslő döntés,a biccentés másrészt lakonikus rövidséggel adja a várható válaszok legváratlanabbikát, a "nem remél"-t. Ez az a pont, ahol 180 fokos fordulat történik a Téli éjszaka mérnökéhez képest. Ott is megjelent az elidegenedett, a reménytelen világ, és annak tudatos-racionális felmérése, csak ott ezt a remél, pontosabban a "tudja a kiutat" követi. A tudatosult nihilizmus - mint József Attilától idéztük - megszünteti önnön nihilizmusát. Valami eltünt most a költő világából, s ez negativvá változtat minden pozitivumot anélkül, hogy gyökeresen más rendszert épitene fel. Az első szakasz végére végponthoz ért az emberi lét "története", az odüsszeia modern, igazi társadalmakhoz mért változata:

Az ember végül homokos
szomorú, vizes sikra ér,
szétnéz merengve és okos
fejével biccent, nem remél.

A "nem remél" lezárása a folyamatnak, visszavonhatatlan döntés arról, hogy jövő még szubjektiven, vágy-szinten sem létezik. A lét általános helyzete igy archimedesi ponthoz ért, az emberi élet az állapotszerü reménytelenség szükségszerüségébe, véglegességébe zárul. Ez minden folyamatszerüt megszüntet, mindent, ami a történetiség, a társadalmiság segitségével a jelenből történő tullépést lehetővé tenné.

b/ A partikuláris lét kényszere

Ebbe a világhelyzetbe lép be az ÉN, a második "szereplő", a következő szakasz "hőse". Nem járja végig az első rész lezárulást hozó folyamatát, hanem már a zárt rendszerbe lép be, ő "is", akár minden ember. Léte pontszerű, "szétnéz", egy kör középpontjaként reagál a világra. Ami az előbb elvont, általános volt, az most egyedivé és konkréttá válik, magára a beszélő költőre vonatkozik. Ez a folyamat - szintén csak sémájában - a Téli éjszaka esetében is alapvetőnek látszott és mint az elvonttól a konkrét felé haladást határoztuk meg. Az azonos séma azonban most is teljesen ellentétes tartalmat takar. A Reménytelenülben ugyanis nem konkréttá válás történik (a szó filozófiai értelmében), hanem a partikularizáció kényszere indul be. Az elvont világ képébe közvetlenül illesztődik be az egyedi, az elvont-általános közvetlenül vált át az egyedi partikulárisba. A Téli éjszakában a konkretizálódás folyamatát a történeti kontextus mind teljesebb kibontakozása kiséri. A külvárosi utca sarkán heverő konkrét munkás képébe igy egy egész társadalmi rend totális tartalma sürüsödik. Az EMBER - ÉN váltás nem ezt az utat járja. Az összekötő erő nem a történelem, hanem valami felfoghatatlan, nem leirt, inkább csak érzett külső szükségszerüség, amely elvontan minden egyes embert meghatároz.

Az ÉN követi az "okos reménytelenség" gondolatával kijelölt utat, bár számára ez egyáltalán nem olyan egyértelmü, mint az általános embernek volt, hiszen csak "próbál", csak kisérletet tesz a szükségszerünek látszó reménytelenség könnyed, gőgös vállalására. A párhuzamos folyamatban egyetlen lé-

nyeges változás történik:a szétnézés hogyan-jában. Az EMBER elvont, racionális lényével szemben az ÉN a cselekvés módjait etikai tartalmuk szerint itéli meg, hajtja végre. A "merengve" absztraktsága kicserélődik a "csalás nélkül" erkölcsi követelményére. A csalás is többször előforduló motivum József Attila költészetében. A későbbi versekben azonban gyökeresen más helyzetet hoz. A Kései siratóban:

> Kit anya szült, az mind csalódik végül,
> vagy igy, vagy úgy, hogy maga próbál csalni.

Vagy a Tudod, hogy nincs bocsánat-ban:

> Megcsaltak, úgy szerettek,
> csaltál s igy nem szerethetsz.

Azonos bennük a csalás szerkezete. A motivumban különös kettősség rejtőzik: öncsalásként, illetve mások megcsalásaként is értelmezhető. A későbbi versekben, 1935 után már nem vetődik fel a csalás nélküli lét reális perspektivája, a csalás ekkor az élet, az emberi sors szükségszerü principiumaként szerepel. A Reménytelenül még az élet pozitiv alapelveként veti fel a csalás nélküli életet, mint a "vizes sik" elidegenedett világában lehetséges és szükséges etikai kiállást. Most még nem érezhető a csalás emberen tulmenő determinisztikus háttere. Ez az emlitett két későbbi versben kétségtelenül a freudizmus elméletének szubjektiv élménnyé vált eleme, az ödipális kötés szükségszerüsége és szükségszerü felszámolása. (A csaló gyermek képét lásd a Világosits föl... utolsó szakaszában, illetve ennek freudista vonásai: Bókay /1979/. A csalásra alapuló élet most még a "félig-élés" ideológiája, az az élet, amikor az egyén nem vállal valamit, nem vállalja világát, környezetét, önmagát, tetteinek racionálisan kimérhető következ-

ményeit. Ezt az életet a dolgok és a tennivalók közötti vagy-vagy értékválasztás helyett a többé-kevésbé, a szélsőségeket elmosó közepes szürkeség jellemzi. A Reménytelenül a reménytelenség vállalása, elkötelezettség a "csalás nélküli" lét mellett, azaz okos-higgadt befogadása az elidegenedett világnak (a "magadat mindig kitakartad" gesztusával).

Az ÉN körül ujra megjelenik a szimbolikus környezet. Kapcsolatuk azonban megváltozik, most már a tárgyias valóság kezd müködni, a környezet aktivizálódik szemben a statikus egyénnel. A passziv "táj" az előbb még csak tárgya volt az EMBERnek, most megelevenedve mellérendelt erővé válik. Az élet és halál határán állunk, az élet utolsó pillanatában - a nyárfa még él, de már suhan a fejsze, villanása rávetül ("játszik") a zöld levélre. A "fejszesuhanás" a negativ eredmény oka, de misztifikált megfoghatatlan formában. Ez a "rossz", az elidegenedés lényege, felsőbbrendü elérhetetlen erő. Ugyanakkor valamilyen tárgyias, objektiv hatalom, a müködtető nélküli önálló eszköz. Az élő, a fa évszak-jelentést is hordoz, a "nyár" metaforája, az élet, a zöld, a jövő. A szinek világa, viszonyrendszere ismerős: a villanó, hideg ezüst szemben egy meleg szinnel, a Téli éjszaka szinvilágát, szinszimbolikáját idézi. Több József Attila versben megfigyelhető: a világ ábrázolásába egy paradox viszony épül be. A dolgok, tárgyak megjelenése, az a mód, (Frye, 1957. értelmében) ahogy a természet a müvészi ábrázolás elemévé válik, valami álomi szépség birodalmába tartozik, szemben az ábrázolt tartalom végletes negativitásával. Most is akkor lesz minden a "legszebb", amikor leginkább bizonyossá válik a lét reménytelensége. Mint technika, ez az eljárás ornamentálisan kiugró pozi-

cióba emeli a közlendő tartalmat. Mint létértelmezés, világkép a jelenség-lényeg, jó és rossz reflexiv, dialektikus összetartozásának gondolatát hordozza.

Én is igy próbálok csalás
nélkül szétnézni könnyedén.
Ezüstös fejszesuhanás
játszik a nyárfa levelén.

A két egyforma hosszuságu kijelentés logikai viszonyát azonban tisztázni kell, hiszen előtte és utána az ÉN gyökeresen más léthelyzete található. Mintha hiányozna innen a "nézés" párja a "látom". A nyárfa képe és története az előbb még csak szemlélt világ mélyebb összefüggéseit mutatja be, mintegy visszavonva, helyesbitve a vizes sik passziv tárgyszerüségét. József Attila süritő technikáinak egyike a hiány okozója (Hankiss, 1969.) az a módszer, amikor az olvasónak egy-egy szót szinte hozzá kell irni a vershez. Megoldás: "De látom, ezüstös fejszesuhanás..."

c/ A"semmi" végpontján

A semmi ágán ül szivem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyülnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.

A harmadik szakasz igy kap értelmet, funkciót, mint a felismerés következménye. A"szereplő" a SZIVEM kettős tartalmat hordoz. Részben az előző ÉN folytatása, másrészt sziv, a lecsupaszitott emberi humanitás, az emberi érzelem szimbolikus szerve (vö. részletesebben a Téli éjszaká-ban). Az abszurd világot az abszurditásig elvitt paradoxonok ("semmi ágán hangtalan vacog", egyáltalán: az ülő sziv) ábrázolják. A szubjektum és környezete viszony tovább változik. A pontszerü "emberi" valóban szinte ponttá zsugorodik, megnő a külvilág. Az első szakaszban a környezet alárendelt az emberinek, a másodikban már

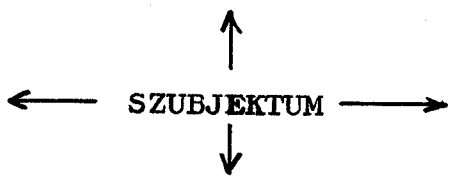
mellérendeltté válik, a harmadikban pedig fölé nő. Körülveszi, belehatol - az előbb még külső hideg belsővé válik, hatalmába keriti a szubjektumot. Az "ember" - "sziv" irányu redukcióval párhuzamos a szubjektum-objektum viszony irányának megfordulása, az emberi létet megjelenitő tárgyiasság kicsivé, az azt körülvevő környezet hatalmassá válása. A külvilág átalakul: a vers kezdetén még a "lenn", a föld szerepelt környezetként, az ember hozzá képest, ha magányosan is, de kiemelkedett. A nyárfa már a "fenn" valósága, az embernél magasabb, de még az ember számára megközelithető méret. Most a hammadik versszakban a környezet embertelen magasságuvá válik, a csillagos ég a fent világa, az ember pedig a lenté, de valami hang nélküli környezetben, a mindent körbefogó kozmoszban, a "semmi"-ben lebegve. Az első szakaszban még a földön álló ember itt már elszakad ettől a szilárd alaptól, a épben (ág - sziv) valóságosan és átvitt értelemben egyaránt talajtalanná vált. A kozmosz pedig átveszi a szubjektum funkcióját, emberi érzés árad a hideg objektivitásból ("szeliden"). Ez a szubjektivizálódás is fokozatosan történik meg, a három szakaszban. Az elsőben a tárgyi világ nem cselekszik, csak az ember az, aki tesz és érez. A második versszakban cselekvővé válik a környezet, a meghatározatlan "fejszesuhanás" képével (vö. "a fagy baltája villog"). Végül az utolsó szakaszban már magába integrálja az emberi érzelmet, sőt az ember korábbi tevékenységét, a "nézik, nézik" tettét is. A város peremén utolsó részében a költő funkciója volt ez folyamatos kontaktustartás a világgal. A csillagokkal kirakott fekete égbolt szintén a Téli éjszaka kozmoszával rokon elem. Megfordult a viszony,

a szubjektivitás funkcióját átveszi a tárgyi, az emberi pedig tárgyiasul, megteremtődik az elidegenedés valóságos, átélt, megszenvedett érzése. A folyamatot a Téli éjszaka elemzésekor is kimutattuk, azonban ott mindez felemelve, megszüntetve mintegy csak ábrázolódott. A szív-értelem motivum szempontjából is párhuzamos és ellentétes vers a Reménytelenül és a Téli éjszaka (és persze a többi gondolati vers, különösen az Alkalmi vers...). Az érzelem és értelem mint a világ emberi felfogásának két ellentétében összetartozó módja, ott a kettő egysége jelent meg, hiszen külön-külön mindegyik értelmetlen. A Reménytelenülben összekapcsolhatatlanul szétváltak. A vers első szakasza tisztán értelmi viszonyt jelez ("okos fejével"), az utolsó kizárólag érzelmi reakciókat ir le ("szivem"). Mintha valamilyen kettősség létezne vagy ilyen, vagy olyan létmód, egymást kizáró módon. Összefoglalva: a harmadik szakasz folyamatok, változások végpontja, ezeknek közös rendszere, lényege, hogy a "valamiből" a "semmibe" jutottunk.

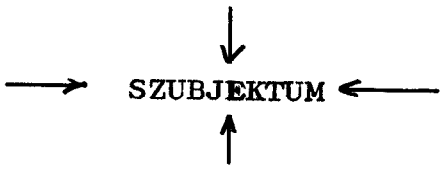
d/ A Reménytelenül sors-alternatívája

Ha most ujra áttekintjük versünket, a hármas, szakaszonkénti osztáson kivül egy másik rendszert is felfedezhetünk benne. A határt éppen a vers felénél, a 6. sor után huzhatjuk meg, két nyelvileg, formailag teljes egyensulyban, szimmetriában lévő részre (egy négysoros és egy kétsoros mondat) tagolhatjuk. Az első rész az okos reménytelenség, a szörnyü világ racionális elfogadásának filozófiáját hirdeti, kicsit gőgös, kicsit felsőbbrendü, de győztes világképet próbál megszerkeszteni. A szubjektum középpontba kerül és hat a világra, ábrázolhatóan

szétsugárzik környezetére:

A <u>második részben</u> mindez teljesen felborul. A szubjektum és világ viszonyát igy ábrázolhatjuk:

A kozmosz szinte rázuhan az emberre, a <u>hatás</u> erejét átveszi tőle, a cselekvő lényből <u>szenvedő</u> lesz. A <u>világ</u> lehetetlenné teszi az első rész könnyedségét, a környezet mondja ki a "de"-t és ez ugyanugy kikerülhetetlen az ember számára, mint a földmüvesnek volt a <u>Téli éjszaká</u>-ban. Megvalósithatatlan tehát az <u>okos reménytelenség</u>. Marad a kényszerüségként adott második lehetőség, a <u>tragikus-szenvedélyes reménytelenség</u>, a végtelen megfosztottság és végtelen kin személyes világa. A létértelmezés eredménye ez az antagonisztikus sors-alternativa. Ugy tünik, ha az első valóságosan létező lehetőség lett volna, akkor ez a személyes lét elidegenedettségének megoldását nyujtaná. A homo intellectualis csábitó alternativája azonban nem lehetséges, szükségszerü az ut a személyiség lényegét érintő értelmetlenség-érzéshez.

A <u>Reménytelenül</u> körül irott versek és a most elemzett mü alapján világos, hogy az <u>igazi sors-alternativa</u> nem az okos reménytelenség és a tragikus-szenvedélyes reménytelenség között van, hiszen az előbbi fikció. Az alternativa pozitiv oldala a <u>történelmi-közösségi remény</u>, a <u>Téli éjszaka</u>, <u>Elégia</u> és <u>A város peremén</u> ábrázolta ut (persze akkor és annak, aki meg tudja ragadni, belsővé tudja tenni, akkor és ott, ahol az

egyáltalán lehetséges). A pozitiv lehetőség megfogalmazását azonban pontositani kell. Nem "remény"-ről van szó, hanem célról, határozott, logikusan elgondolt, a valóságos folyamatokban megragadható tervről. A "remény" mindig szubjektiv, érzelmileg elgondolt, és nem létesit folyamatos kapcsolatot a jelen és a remélt, a jövő között, hanem közvetlenül köti azokat. A most elemzett versben éppugy mint a csoport többi alkotásában jelentősen átalakul a kifejezés formája is. A nagy gondolati köletmények a polifonikus versek csoportjába tartoznak (Szilágyi, 1971, 26.o.). "Ezeknek a verseknek alaphangja a jambus, de a rendkivül gazdag ritmikai variáció kiteljesit minden olyan motivumot, amit a költő az ugynevezett modernizmusból értékesiteni tudott" (Szilágyi, 1971.26.). A Reménytelenül csoportjába tartozó versek viszont szinte egysikuan kimért, szabályos formába készültek, három négy-soros soronként nyolc-szótagos versszak, pontosan alkalmazott keresztrimmel. Érdekes folyamatot mutat a Reménytelenül változatainak formai alakulása, a központozás egyre egysikubb, puritánabb, a kötőjelet, pontosvesszőt kicseréli a költő pontra és vesszőre, ezzel is fokozva az egynemü, egyensulyos szerkezet hatását. A pontos arányu szabályos szerkezet funkciója az ellentétezés, tiszta harmóniájával ornamentális pozicióba emeli a harmóniátlan, zavaros, gyötrő világot. A metaforizálás technikája is más. A metaforák két eleme (a tenor és hordozó; Richards, 1936) között megnő a távolság, a képi objektum kevésbé szervesen hordozza fogalmi hátterét. A kép, a metafora nem a valóságos világból nő ki, hanem fokozódik a költői szubjektum belevetitő aktivitása. A költő nem rátalál képi eszközeire, hanem kivetiti érzéseit az

objektumok szférájára, elvont világát véletlenszerüen megragadott tárgyi elemben objektiválja.

A Reménytelenül köré tartozó versek lényegében azonos világképet, létértelmezést hordoznak. Szemben az előbb elemzett versel - mely az ember, az egyén helyét kereste a világban - ezek a "reménytelen" lét más vonatkozásait emelik ki. Szinvonaluk nem éri el a Reménytelenül-ét, nyilvánvalóan azért, mert az a vers ábrázolja a probléma gyökerét, lényegét az egyén-világ viszonyt. A Számvetés, a Vas-szinü égboltban, a Sárga füvek és a Szappanosviz inkább csak a centrum diszleteit adják, valami indifferens szférát, melyhez a költőnek csak mint külsőhöz van köze. Nem az emberi reménytelenségről, hanem a világ kietlenségéről már objektiválódott, már elidegenedetté vált állapotról szólnak.

2. A reménytelen lét időszerkezete

A Vas-szinü égboltban a világ szerkezetét, az idő struktu-ráját jelzi. A kozmikussá tágult valóság két szférára hasad: a külső, óriási méretü tárgyakra és a személyes énre. A KINN és BENN minden átmenet nélkül folyik át egymásba, az abszolut egyedi-szubjektiv az abszolut tág-objektiv egybeesik:

Vas-szinü égboltban forog
a lakkos, hüvös dinamó.
Óh, zajtalan csillagzatok!
Szikrát vet fogam közt a szó -

Anyagi, totális objektum - a csillagok világa. Benne az emberi lét tere, a föld. A metaforikus kifejezés az emberit hangsulyoza (a "dinamó"), a világot mint a termelés eredményét jelzi. Ugyanakkor mégis tárgy, mégis ugyanolyan hideg, ezüst-fekete kontrasztu érzéki szférában megjelenő dologgá merevitett valami, mint az ember-nélküli éjszakai égbolt. A csillagok és forgó di-

namó szintézise képies eredménye lesz a "szó", a költészet, a személyes szint. Csend, hideg, kontrasztos szinek, fekete és ezüst - a Téli éjszaká-ból jól ismert világ.

Mindez összevonódik, áttevődik, illetve egyetlen ürré tágul az ÉN-ben, ebben a misztikus és itt érintetlen szubjektivitásban:

Bennem a mult hull, mint a kő
az ürön által hangtalan.
Elleng a néma, kék idő.
Kard éle csillan: a hajam -

A szubjektum - szemben a Reménytelenül-lel - nem szenved, nem szemlél, nem visel el, egyszerüen azonos az ürrel. Az azonosság azonban a tisztán tárgyi szférán belül valósul meg, az emberi objektummá lett, a kinn és benn határai összekeverődnek. A szakasz legfontosabb motivuma, az idő is ezt az állapotot jelzi. Kétszeresen is megjelenitődik: személyes-szubjektiv szinten ("bennem...") és kozmikus-tárgyi szinten ("Elleng..."). Lényegi azonosságukat a metaforikus "tevékenység" paradigmatikussága jelzi a "hull", illetve az "elleng" igékkel: mindkettő eredet és cél nélküli folyamat a tiszta ürben. A "mult" valami maradvány, az élet korábbi fázisának eltárgyiasult, véglegesen lezárult egysége (vö. a lerakódik motivum értelmezésével). Másrészt az idő elveszti kontinuitás jellegét, nincs mult-jelen-jövő, hanem egy állapot van, létrejön a "térré merevedett idő" (Lukács, 1923, 329.). A dolgok, tárgyak és személyes tulajdonságok érzéki jellemzőjükre redukálódnak, igy lesz a kard éle és a haj közös lényege az ezüstös csillanás. A villanó kard egyértelmüen összeköthető a Reménytelenül "Ezüstös fejszesuhanás"-ával, a teljes értelmetlenség misztikus okával. Itt sem tudunk az éles-gyilkos szerszám müködtetőjéről, hátteréről. De az eredmény most is a negativum teljes uralomra jutása, a halál, az ember átlépése

egy tovább már nem fokozható objektivitásba:

Bajszom mint telt hernyó terül
elillant izü számra szét.
Fáj a szivem, a szó kihül,
Dehát kinek is szólanék -

Először hangzik el személyes vélemény, a "fáj a szivem" tulaltalánositott, meghatározatlan formájában. A zárás patetikus kérdése inkább befejező gesztusnak, mint a költői személyiség központi problémájának tünik. A vers egészét a sajátos mozgásrendszer orientálja. Körbeforgással kezdődik, az első szakasz kozmikus rendjének tipikus mozgásával. Ez a második szakasz elején lefelé irányuló mozgássá válik ("hull"), de olyanná, amely "benne" az emberi benső mélyében történik, tehát valamilyen zárt egységen belül van. A "kint" mozgása céltalan, horizontális mozgás. A harmadik szakaszban pedig megszünik a mozgás, minden állapotszerüvé merevedik ("terül", "kihül").

A vers lényegi közlésének folyamata ezzel párhuzamosan a szubjektumba áttett tiszta tárgyiasságtól (1.szakasz) az objektummá vált tiszta szubjektivitásig (3.szakasz) tart. A két szférára sajátos ellentmondásos szerkezetet hoz. Vagy saját maga börtönébe zárt totális szubjektivitás, vagy a teljesen parttalan üres-végtelen objektivitás létezhet. Az első felnyithatatlan, a második lezárhatatlan, örökre nyitott. A vers az atomizálódott egyén fetisisztikusan megmerevedett világának leirása, az ember nem is vetitődik ki a kozmoszba, hanem mintegy szétoldódik a tárgyias létben.

3. A reménytelenség etikája

Csak utalni szeretnék a harmadik versre, a Számvetésre, mely a Medvetánc szerkesztésekor került a Reménytelenül blokkjába.

A diszlot ujabb elemét veti fel: az elidegenedett világ etikáját rajzolja meg.

A vers egy jól ismert pszichiátriai "allür"-rel koprofágiát sejtető kijelentéssel indit:

> Ettem-ittam fekete, undok
> mocskot és csipős trágyalevet;
> ember vakmerőbb nem lehet.
> Ám eddig sosem voltam boldog.

Gyökere - minden bizonnyal - az analitikus kezelés, vagy analitikus elmélet. A későbbiekben József Attilára egyre jellemzőbb lesz ez: mint egy szerepet veszi fel az analitikus teória egy-egy elemét, "saját sorsot" csinálva belőle (pl. Iszonyat, Jelenet egy büntetőtörvényszéki... stb.). A meglepő, hogy most mindez a lázadás, a világtól való elkülönülés képi-metaforikus megjelenitése - a "Tiszta szivvel betörök" groteszk párja. E kép esetében is világos: a világképi bizonytalanság esetén a "teremtődő természet" nem képes arra, hogy a közlendő gondolatot adekvát objektum-szférából vezesse le. A tárgy és közlés, az ábrázolt kép és a költői eszme eltávolodik egymástól, a szimbolikus beszéd allegorikusra vált. Az "etika" első problémája a "boldogság". József Attila pontosan tudta e kategória helyét az emberi életben (lásd az Eszmélet elemzését!), mégis - valahogy groteszk keretben - a partikuláris, "disznó" boldogság hiányát jelenti be. A "megváltott" világ nem számára való lét, a megváltás a kisszerü, kisemberi szféra kisajátitott tulajdona. Az értékek világa polarizált, a költő mint egyik értékteremtő áll szemben a környezettel, a "megváltott világ"-gal mint elutasitott értékrendszerrel. Fontos viszont, hogy a költői értékszféra csak negativ, kizárólag a lázadás, a "nem" kimondása. Semmiféle pozitiv alternativát, életvezetési elvet sem tud adni,

szemben a Reménytelenül-lel, amely legalább lehetőségeket jelzett, az okos, illetve a tragikus reménytelenséget. Párhuzamos a két vers etikájának egy másik eleme is:

> Engem sunyiságra oktat
> az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)

"Én csalok" - "te csalsz" elve ez, amely a Reménytelenülben még elutasitva, mint a "csalás nélkül" szerepelt. Most a másik oldalról, a társadalmi szinten szükségszerüvé vált "sunyiság" létértelmezése szemszögéből beszél. Nem önmagával, saját etikumával, hanem a "megváltott" társadalom erkölcsével került szembe. Az én-te viszony két, teljes mértékben elidegenedett, erkölcstelen mechanizmusra épitő ember között mint kölcsönös gyanakvás valósul meg.

A negativ eredmény, a "számvetés" jelen pillanatra vonatkozó közlése, a mult eredménye partikuláris jellegü:

> Ezért ülnek oly sötét dolgok,
> oly hatalmak a szivemen,
> hogy szorong lágy arcu kedvesem,
> ha ránézek; pedig mosolygok.

A probléma felvetésének általános szintje éles ellentétbe kerül a "megoldás" partikulritásával, az ősemberi elv, két ember személyes viszonyában válik "hatékonnyá".

A vers zárása hasonlit a Reménytelenül befejezéséhez, legalábbis a tér-ember szerkezet szempontjából. A "Komor ég" a mindent körülölelő kozmosz körive a fent félgömbje, az ember pedig a lent egy pontja, a gömb középpontja:

> Komor ég alatt üldögélek,
> mint hajléktalan a hid alatt.
> Mindentől fölmentem magamat,
> mert nem lesz utolsó itélet.

Az első sor hozza a már ismert helyzetet, majd egy pillanatra utal, a Téli éjszaka szociális gondolataira, a kép a "hajlékta-

lan"-hoz kapcsolva társadalmi tartalmat kap. Sőt, nemcsak ezt, hanem azt a sajátos költő-világ viszonyt is jelzi, amely a gondolati versek világ felett őrködő, ügyelő mérnök-költő és az öntudatlan társadalmi környezet között fennáll. Csak itt eltünt minden kontaktus, a megértés szándéka, az értelmezés lehetősége egyaránt. A "komor ég" - szubjektum viszony szerkezete azonban bizonyos mértékben el is tér a Reménytelenül záró helyzetétől. Ez valójában abból a szinvonal-különbséget hozó momentumból származik, hogy a felvetett kérdést mennyiben sikerült a személyiség centrális problémájaként felfogni, értelmezni. Most valahogy kivül maradt a költő a világon, mintha szinpadon nézné a világot, saját személyét leválasztja, mellé rendeli, deklarálja elkülönültségét. Az első két sor részt vevő bennfoglaltságával szemben a 3-4. sorban a költő elutasitó-eltávolitó viszonyban van a tárgyiasságok által megjelenitett létproblémával. Nem tudjuk meg, hogy ő, az ember mit érez, benne mit hoz létre az adott világ, nem tudjuk hogy okos megvetéssel, vagy tragikus szenvedélyességgel viseli-e környezetét. Természetesen kapcsolatban van vele, de ezek csak a "sötét dolgok" kicsit üres metaforájában kapnak hangot. A Reménytelenülnél használt egyszerü sémát most igy használhatnánk:

↑ ↑ ↑

SZUBJEKTUM

4. A létértelmezés és a világkép összefonódottsága

A versek elemzésének lezárásával kisérletet teszünk arra, hogy a Reménytelenül csoportjába tartozó verseket, az általuk reprezentált létértelmezést beillesszük József Attila költői fejlődésének logikájába. A város peremén és a Téli éjszaka csoportjába tartozó versekről kimutattuk, hogy sajátos egyéni-

közösségi nembelire irányulás jellemzi. Lukács György irja, hogy "a partikuláris egyediség, a nembelihez közeledve általánositást hajt végre és tapasztal önmagán, mégpedig olyat, amely részben lehántja, vagy legalábbis semlegesiti pusztán partikuláris vonásait, de anélkül, hogy ezzel egyénisége valódi sajátosságát megsemmisitené, sőt ellenkezőleg azért teszi, hogy egyénisége lényegét erősitve, intenzivebbé tegye" (Lukács, 1969,I.köt.533.). Az ilyen szituáció sajátos valóság-képet eredményez, az idő és a tér, az egyén és a közösség meghatározott progressziv felfogását hozza létre. Kimutattuk, hogy a jelzett versekben ezt a szintet a munkásosztály társadalmi-közösségi hátterével sikerült elérni. Ez adta a hitet az eszmében, a bizonyosságot azok szükségzserü megvalósulásában. Az egyedi ilyen leküzdése azonban az adott társadalmon belül mindig csak potenciális lehet. Ez annyit jelent, hogy a nembeli megragadásával ugyan együtt jár a pillanatnyi helyzeton való felülemelkedés, de ez a küzdelem azonban csak a jövőre és a közösségre vonatkoztatva győzelem. A jelen tragikus, az egyén reménytelen egyedisége, mindennapi léte áldozat a jövő oltárán. Az "áldozat" ilyen fogalmára utal Lukács is a <u>Taktika és etiká</u>-ban. Az individuum megszüntetve megőrzött partikularitása mérhetetlenül tragikus, kilátástalan létü, azonban ezt az állapotot a nembeliség közösségi-potenciális megvalósitásának biztos tudata költői-elméleti szinten megszünteti, megadva az egyénnek a nem kellemes, de <u>értelmes élet</u> lehetőségét, a "küzdeni érdemes" emberi tudatát.

Ez a mechanizmus azonban csak akkor müködik tökéletesen, ha a perspektiva háttere teljes, töretlen. Szabolcsi Miklós és Vértes György tanulmányaiból tudjuk viszont, hogy a háttér leg-

fontosabb elemei "sérülnek" meg sorra, kapcsolata a kommunista párttal éppen 1932 utáni időszakban válik gyakran problematikussá. Már a Külvárosi éj cimü kötetét is megdöbbentő értetlenséggel fogadják egyes elvtársai (Pákozdy cikk). Sikertelen, sőt ellenérzést kelt lapalapitása, illetve az egyetlen megjelent számban publikált tanulmánya, nem őt hivják meg a moszkvai irókongresszusra, sőt a Sarló és Kalapács a fasiszták tábora felé tájékozódó költőnek hiszi. Egyáltalán József Attila egész élete, sorsa ilyen folyamatos törés-elemekből, a kortársak szemében a be-nem-illeszkedés gesztusát hordozta (vö. Stark-Bókay, 1979.). Az 1932-es 33-as évek fordulópontot jelentenek. Ekkor mintha egyensulyba jutnának a költői sors jó és rossz elemei. A korábbi optimizmus elmélyül, filozófikusabbá válik, de már jelentkeznek a jövő problémái az utolsó három-négy év személyes tragédiájának első jelei.

A Reménytelenül és a köré szerkesztett versek - hipotézisünk szerint - ennek a kettősségnek tükröződései, filozófiai értelemben a nembeli individuum - partikuláris ember, élettörténeti szempontból a kommunista forradalmár és a magányos harcos életfelfogása. Kettős lét, de nem ugy, hogy valami két egymástól eltérő világkép jelenne meg bennük, hanem sokkal inkább egymás tükörképei, ugyanannak negativ és pozitiv oldalai egymás tagadásai, ellentétek az azonosságon belül. Két fajta emberi lehetőség ugyanazon kereten belül, de a pozitiv eléréséhez egy igen fontos elem, az emberi-közösségi bázis szükséges, ez ad lehetőséget a fegyelmezettségre, a közösségi reményre, pontosabban: a célra.

A város peremén tipusu versekkel kapcsolatban többször emlitettük Lukács korai marxista müvét, az oly sok vitát kiváltott

Történelem és osztálytudatot. Ugy tünik, a párhuzam most is fennáll, csak a kifejezés tipusából következően más jelleget kap. A Történelem és osztálytudat is az emberi lét alternativ lehetőségeit mutatja be, kizárólagosan vagy-vagy viszony keretébe foglalva. Ugyanazon történelmi periódus két egymást kizáró lehetőségeként még cimben is megfoglmazódik. Az eldologiasodás és a proletariátus tudata cimü tanulmány három fejezete közül az első általános bevezetés az eldologiasodásról, a második (A polgári gondolkodás antinómiái) az alternativa egyik oldalát, a harmadik (A proletariátus álláspontja) pedig a másikat elemzi. A lényeges eltérés - mely a filozófia illetve müvészet nembeli öntudathoz kiépitett sajátos viszonyából következik - az, hogy Lukácsnál a negativ lehetőség mint elméletileg egyértelmüen elutasitott jelenik meg. A fogalmi általánositás eszköze ugyanis olyan megfogalmazást tesz lehetővé, amely elkerülheti, zárójelbe teheti az egyéni lét szféráját, a személyes élet emberileg alapvető problémáit. A filozófia mindig az általános emberi tendenciákat próbálja megmutatni, az egyest csak mint az általános folyamat részét tételezi, igy a partikularitás mégoly gyakori mindennapi tragikumát, mint véletlenszerüt, feloldja a fogalmi rendszerben. A Történelem és osztálytudat alapgondolata az, hogy a polgári társadalom elvesztette közösségteremtő, társadalomszervező erejét, és hogy ezt, a történelem szavának engedve a proletariátus vette át. A proletariátus közösségi szerveződésü, és a partikularitás (Lukács müvében) e kereten belül csak másodlegos, meghatározott, véletlenszerü, elhanyagolható funkciót kap. A polgári rend - az előzővel szemben - személyes szerveződésü, elszakitott szociális atomra épülő, nincs közössége.

A müvészet, és különösen a költészet a filozófiával szemben nem teheti zárójelbe a személyes lét szintjét, hanem mint az emberi lét inherens részét kell megmutatnia. Mivel érzéki és személyes, ezért az antinómikus társadalom összes problémáját felveti, mégpedig egyetlen érzéki tárgyba (a müalkotásba) sürítve. A Reménytelenül csoport verseinél még külön jelentkezik a már emlitett leszakadás a világról, a valóságos történelmi-társadalmi szituáció reális folyamatairól. Ezt két ábrázolt oldal egyikének tulfeszitettségét hozza. A Történelem és osztálytudat saját rendszerében mint elvetendő utat, mint az "osztálytudat" adekvát realizálásának hiányát elemzi ezt az állapotot. A fennálló léttel szembeni tragikus reménytelen tehetetlenség érzése Lukács kategoriális megfogalmazásában a kontemplativitás. Ez a kapitalizmus válság periódusában élő, a gyakorlati osztálytudatot adott pillanatban realizálni nem tudó individuum tragikus elszigetelődése. A kontemplativitás a racionalizált részmüveletekre bontott, megszüntethetetlen és felfoghatatlan egészben - a társadalmi létben - élő egyes ember magatartásmódja. A szervezett társadalom atomjaként szermélyes léte minden kapcsolódási lehetőséget nélkülöz. Ezáltal a szubjektum teljesen elválik az emberileg lehetséges vonatkozásoktól, izolálódik (Lukács, 1923,325-326.), megfosztódik minden tevékenységtől, sajátos passzivitásba jut. Ha "az ember szemlélődő kontemplativ magatartást tanusit, viszonya mind saját gondolkodásához, mind az empiria őt körülvevő tárgyaihoz csupán valami közvetlen viszony lehet" (uo.500.). A merev dolgok közvetlenül elszenvedett rendjével kerül szembe, nemcsak környezete, hanem saját léte is megérthetetlenül idegen, csak mint "szemlélet" jelentkezik, mind

a lét empirikus-anyagi merevségét, mind a fogalmak logikai merevségét mint valami elkerülhetetlent fogja fel (uo. 500.). A befelé forduló, teljesen tevékenység, feladat és cél nélküli lét számára minden irracionálisnak mutatkozik. A félelmetes világ ilyen sajátosságai a Reménytelenül csoport verseiben is megmutatkoztak. Maga a korai címváltozat a Lassan, tünődve, illetve az 1. Lassan, 2. Tünődve is éppen erre az elszigetelődő kontemplativitásra utal - passziv, befele forduló magatartást jelez.

A világkép rendszere átalakult, pedig mint láttuk - csupán egyetlen momentum hiányzik belőle a Téli éjszaka gondolataihoz képest. De ez az egyetlen központi jelentőségü, Lukács kategóriarendszerében az osztálytudat, azaz a történelmi-társadalmi szituáció adekvát elméleti és gyakorlati elsajátitásának a lépése. Amikor sikerül tullépni a hiányon - és az 1933-as évnek ez a jellemző magatartási formája - a kontemplativ lét már csak a nagyobb, átfogó totalitás megszüntetendő elemeként jelenik meg.

A most elemzett müvekben az idő képe is a másik csoport ellentétévé válik. "Az ember érdeklődése - szemlélődő, kontemplativ módon vagy a multra, vagy a jövőre irányul", mindkettő idegen létté merevedik, a szubjektum és objektum között megjelenik a jelen áthatolhatatlan "káros tere" (Lukács, 1923. 502.). Izolált darabokra esik szét az idő, a szürke, borzalmas jelen, a visszavágyott, távoli mult ("mereng") és a tartalmatlan jövő képében. Objektummá, térré vált, nem az ember él a valós időben, hanem a tárgyiasult idő hatol be a végtelenre kitágitott üres szubjektumba. Mindennek következtében "a történelem megismerhetősége elvész", pontosan "lehetetlenné válik a történelem mint egységes folyamat megragadása (Lukács, 1923,226.). József Attila Reménytelenül tipusu verseiben ez a reagálási mód teremti meg az elidege-

nedés lirai eszközökkel kifejezett érzését. Eleve mint személyes egyén keresi a valósághoz kialakitandó optimális emberi viszonyt. Innen nézve azonban nincs lehetőség a teljességre, az értelmes életre. A város peremén osztály-egyéne ilyenkor tragikus, reménytelen emberként jelenik meg, kifejezi a partikularitás kilátástalanságát, kétségbeesését, a kor emberének egyik alapélményét. Nyilvánvaló, hogy "az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektiv valósággal szükségszerüen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, amelyeket készen talál, amelyekkel kapcsolatban csak az elfogadás vagy az elutasitás szubjektiv itéletéig juthat el (Lukács, 1923. 485.). A puszta ismeret, az elidegenedett szituáció "elvont tudása" akaratnélküliséget, a valóságos lét feletti lebegést eredményez. A racionalizált objektivitással szemben az ember irracionális szubjektivitását, érzelmeit éli át, a szenvedélyes reménytelenség állapotába jut.

A Reménytelenül csoport versei világképének elemzése után szinte szükségszerü feladat a "kettős lét" kategóriájának elhelyezése a világképi fejlődés folyamatában. Hogyan lehet az, hogy József Attila legöntudatosabb versei szomszédságában, költői-gondolkodói csucskorszakában megalkotja a Reménytelenült, életének addigi legelkeseredettebb, legmélyebben elidegenedett versét?

Feltételezésünk szerint a probléma megértésének hátterében társadalmi szempontból az adott kor, müvészi szempontból a lirai müfaj sajátossága áll, a kettőt köti az ember (egyén) és közösség (nembeli) megalapozó mechanizmusa.

Az individuum tartalma, szignifikanciája ugyanis mindig attól a viszonyrendszertől függ, amelybe az adott korban lépni tud, amelybe bele tudja képzelni magát, amelynek hálójában saját pontszerüségének funkciója van. József Attila számára ezt a viszonyrendszert a munkásmozgalom, a párt és mindennek elmélete a marxizmus adta. Tettei ebben kaptak értelmet, élete itt alakul egységes folyamattá, lesz magáértvaló (Saját mult, saját jelen, saját jövő a közösség multjával jelenével jövőjével esik egybe.). Ha az ilyen viszonyrendszer eltünik, vagy egy adott perspektivából nem látszik, akkor minden világelem más jelentést kap, összefogottság helyett szétesettség, folyamatszerüség helyett állapotszerüség uralkodik. A költő viszonya ehhez a létformához - kifejezve vagy anélkül - az alutasitás pátosza, vagy esetünkben pontosabb lenne az "elutasitás kinja". A költők fejlődésében az ilyen periódus nem ritka, szokás szerint válságkorszaknak nevezzük. József Attilánál ez sajátos módon, mintegy állandó, párhuzamos szemléleti módként jelentkezik. Állandó harc a lét összemberi szintről, a jövő társadalmi történelmi perspektivájából megadható interpretációjáért.

Gondolatmenetünk szempontjából döntő jelentőségü Lukács György Pártköltészet (1945) cimü tanulmányának néhány problémafelvetése. Lukács szemléletesen különiti el a politikai vezért és a "normális ember"-t. Két kör, az ember egyéni élete és társadalmi élete, a politikai vezérnél egybeesik, a mindennapi embernél csak metszi egymást, középpontjaik nem azonosak. Kérdésesnek tünik azonban, hogy a politikai vezér esetében megvalósuló ilyen egység valóban azt jelenti-e, hogy az ilyen tipusu ember minden más tipussal szemben mélyebben ragadja meg a valósá-

got? Ugy tünik - éppen Marx burzsoá-citoyen kategóriapárja alapján - hogy a politikai vezérnél nem csak egybeesésről, hanem sokkal inkább elfedésről van szó. Az individuum partikularitásának elnyomásával, személyisége sokféleségének, igényeinek korlátozásával is harcol az ügyért. Egyszerüen nem objektiválódik, nem kap hangot életének személyes része, csak mintegy "titokban" folyik. Feloldódik a történelmi közösségben, megszünteti személyisége jelen világát, a jövőre koncentráltan él. Mindez a közösség szintjén általánosan, elvontan egy perspektivikus cél szempontjából történik. Minden értékelést, értelmet ez a teleologikus koncepció határoz meg. Az itt leirt szituáció valójában nem más, mint a korszak forradalmárának a kor lehetőségeiből fakadó szükségszerü elidegenedettsége, egyoldalusága. Ekkor a kiteljesedett egyéni és közösségi lét párhuzamos megvalósitása még teljesen lehetetlen, a kettő közül valamelyiket választani kell, de akkor a másik korlátozódik, torzul, elidegenül. Egyértelmü, hogy a két egyaránt torzitó magatartás közül melyik a progresszivebb, jutalmazóbb. Az ember mint szociális lény a kor lényegének legalább elvont megértését (osztálytudat) teszi lehetővé, ha a konkrét átélést nem is.

Valószinü, hogy éppen az emberi személyiség ilyen komplex jellegéből következik az, hogy miért "problematikus a költő", ahogy ezt Lukács György állitja. A lira ugyanis olyan müfaj, melyben a ("szubjektiv mozzanat" döntő mü és müfajteremtő erővel bir. (Vö. Lukács, 1969.371-373.). A személyes jelleg, az egyéni lét az emberi lényeg megragadásának utjában döntő jelentőségü elem, azaz lehetetlen az a megszüntetés, amely a politikai vezérnél még program (kivétel persze az olyan forradalmi

szituáció, mint amilyen 1848. márc. 15. volt). Az elfedés helyett előtérbe kerül a korban szükségszerü diszkrepancia ábrázolása, a személyes és társadalmi szétszakitottságának kérdése.

A lirai müfajból különös erővel következő probléma továbbá, hogy a lira - mint emlitettük - igen gyakran nem épit ki totalitást, az egyetlen mü helyett müvek füzére adja a világ teljességének képét. Ráadásul - a többi müfajjal ellentétben - ez nem megy a müvészi szinvonal rovására. Jelen problémánk esetében ez azzal a következménnyel jár, hogy a lira olyan érzéseket is kifejezhet egy-egy önálló alkotásban, amelyek az emberi lét szempontjából döntő jelentőségüek, de perspektivikusan csak a müvek sorában kapják meg igazi helyüket.

Véleményem szerint ez a társadalmi-egyéni kettősség müfaji szempontból is szükségszerü megjelenése a költői kettős lét. A költő olyan "partizán", aki nemcsak politikai perspektiváját, hanem egyes emberi problémáit, egyedüllétét is kifejezi (Lukács, 1945.).

Másrészt "a költő sem egyéni sorsával, sem egyéni élményeivel nem képes mindig tartani és követni azt a szilárd, a világtörténet menetében, logikájában rendithetetlen hittel kimért utat, melynek kitüzése és betartása, éppen a legnehezebb időben oly fontos hivatása és érdeme a pártnak.

Az egyén kétségbeeshetik, az egyén összeomolhatik e csapások sulya alatt, s ha igazi költő, még ha pártköltő is, hangot kell hogy adjon ennek az egyéni kiuttalanságnak. A kétségbeesésnek ez a hangja szólal meg őszinteségében megrázóan József Attila utolsó verseiben.

Lenin, a nagy pártvezér, folyton hangsulyozza, hogy nincs kiut nélküli helyzet, de ez csak a nemzetek, az osztályok, a pártok társadalmi cselekvésére vonatkozik. És az egyén, a költő, még ha pártköltő is, lehet, sőt kell hogy dalnoka legyen saját élete kiuttalanságainak is." (Lukács, 1945.303-304.)

A Reménytelenül és a köré csoportositott versek, ez vizsgálódásunk végkövetkeztetése, nem a nagy progressziv alkotásokkal szemben vagy azok után keletkeztek, hanem az 1933 körüli időszak világképének integráns részei. Az egyén partikuláris és nembeli lehetőségeinek történelmileg meghatározott távolsága szükségszerüen teremt kettősséget. Az elemzett időszak elidegenedést tükröző versei továbbá élesen elkülönithetők az 1936-37-es időszak hasonló alkotásaitól. Most még nem jelentkeznek azok a létértelmezést meghatározó kategóriák, amelyek a késői évek világképében alapvetőek. Ilyenek lesznek a stigmatizáltság negativ élménye, a büntelen bün sulya, a szeretetigény, a gyermeki viszony a világhoz stb.